

~~m. 1940~~

WYDAWNICTWA
ŁÓDZKIEGO TOWARZYSTWA NAUKOWEGO

Sprawozdania z czynności i posiedzeń

Odczyty

Prace Wydziału I

Językoznawstwa, Nauki o Literaturze i Filozofii

Prace Wydziału II

Nauk Historycznych i Społecznych

Prace Wydziału III

Nauk Matematyczno-Przyrodniczych

J A N D Y L I K
ROZWÓJ OSADNICTWA
W OKOLICACH ŁODZI

Exlibris

Ł
N

ŁÓDZKIE TOWARZYSTWO NAUKOWE
SOCIETAS SCIENTIARUM ŁODZIENSIS
WYDZIAŁ III

SECTIO III

Nr 4

JAN DYLIK

Rozwój osadnictwa w okolicach Łodzi

1 tablica, 5 mapek barwnych i 5 mapek w tekście.

The development of settlement in the Łódź-region

1 table and 5 coloured plates and 5 maps in the text.

ACTA GEOGRAPHICA
Universitatis Lodziensis

2

Ł Ó D Ź
1 9 4 8

Adres Łódzkiego Towarzystwa Naukowego:
Łódź, ul. Sienkiewicza Nr 29.

Wydano z zasiłku
Prezydium Rady Ministrów
i Wydziału Nauki
Ministerstwa Oświaty

T R E Ś C

	Str.
Cel i metoda pracy	7
Uwagi o osadnictwie przedhistorycznym	9
Osadnictwo historyczne	10
Rozwój osadnictwa historycznego	11
Osadnictwo do końca XIV wieku	11
Osadnictwo XV i XVI wieku	17
Osadnictwo XVII i XVIII wieku	18
Osadnictwo XIX i XX wieku	22
Znaczenie rzeźby	26
Znaczenie położenia geograficznego	31
Uwagi o charakterze związków pomiędzy człowiekiem i środowiskiem geograficznym	41
Syntetyczny obraz regionalny	44
Wyniki pracy	48
Summary	51
Spis miejscowości	69

SPIS ILUSTRACJI

Mapy poza tekstem:	po str.
I. Stopień zasiedlenia do końca XIV wieku	14
II. Przyrost osiedli w XV i XVI wieku	18
III. Przyrost osiedli w XVII i XVIII wieku	22
IV. Przyrost osiedli w XIX i XX wieku	26
V. Rozwój osadnictwa	44

W tekście:	str.
1. Przegląd krain	8
2. Położenie topograficzne starych i nowszych osiedli dolinnych	22
3. Przykład rozwoju osadnictwa na wysoczyźnie	34
4. Rozwój ośrodków administracyjnych	36
5. Rozmieszczenie starszych zabytków architektury	38

CEL I METODA PRACY

Treścią postawionego zagadnienia jest rozważanie rozwoju osadnictwa na tle rzeźby i położenia geograficznego. Na pierwszy plan nie wysuwa się dążności do konstruowania krajobrazu w minionych epokach historycznych i przedhistorycznych, lecz wyróżnienie terenów starszego i młodszego osadnictwa. Realizacja tego zamierzenia prowadzi bezpośrednio do osiągnięć o znaczeniu regionalnym, gdyż określenie chronologii osadnictwa w poszczególnych krainach staje się ważną cechą tych krain.

Osiągnięcia o znaczeniu regionalnym nie są jednak jedynym i nawet nie najważniejszym celem pracy. Główna uwaga w badaniu rozwoju osadnictwa jest zwrócona na to, czy następujące po sobie fazy tego rozwoju wiążą się z określonymi jakościowymi terenów kolejno zajmowanych. Podstawę owych jakościowych wyróżnień daje ukształtowanie powierzchni. Badanie stosunku rozwoju osadnictwa do zespołów morfologicznych zapowiada wyniki interesujące w pierwszym rzędzie geografii ogólną.

Wartość morfologii, jako tła podstawowego dla osadnictwa została wykazana w szeregu dawniejszych prac autora dotyczących zasadniczo osadnictwa przedhistorycznego¹⁾. Wpływ ukształtowania powierzchni okazał się nie tylko niewątpliwy,

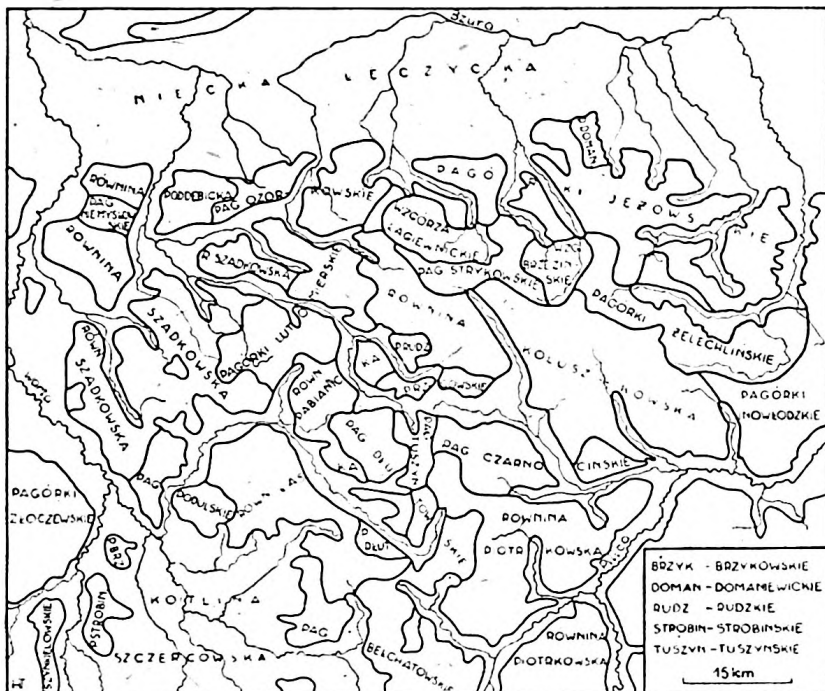
¹⁾ J. Dylik — Osadnictwo epoki kamiennej w przelomowej dolinie Warty pod Poznaniem. *Bad. Geogr. nad Polską półn - zach.* Poznań, 1931.

J. Dylik — Die Besiedlung des nördlichen Wiener Beckens zur neolithischen Zeit. *Mitt. der Geogr. Gesel. Wien.* Wiedeń 1935.

J. Dylik — O najważniejszych elementach, kształtujących obraz przedhistorycznego osadnictwa. *Przegląd Geograficzny.* r. 1935, str. 105 — 117.

J. Dylik — Die geographische Lage der prähistorischen Siedlungen und die Entwicklung der Ökumene in Westpolen bis in die historische Zeit. Referat na Międz. Kongr. Geogr. w Warszawie, 1934.

ale i najważniejszy. Odczytać go łatwo nawet w zróżnicowaniu rzeźby niżowej i to zarówno w ujęciu geograficznym, jak i topograficznym. Zaznaczający się już w poprzednich pracach związek pomiędzy wiekiem osiedli i formami ukształtowania powierzchni ziemi zachęcał do dalszych badań w tym kierunku.

Ryc. 1. Przegląd krain.
Survey of countries.

Wybrany w tym celu obszar podłódzki jest dziedziną znacznych kontrastów w położeniu geograficznym i w rzeźbie. Tutaj zanikają Wyżyny Południowe, których ostatni na północy element, wyżynny półwysyp łódzki wsuwa się głęboko w otaczające go z trzech stron Niziny Środkowopolskie. Ostroga wyżynnego półwyspu łódzkiego w sposób zasadniczy określa główną cechę położenia geograficznego obszaru. Jest nią niewątpliwie ustronność, która powoduje i wyjaśnia wiele innych właściwości antropogeograficznego obrazu podłódzkiej krainy.

Wyżyny półwysp łódzki jest trzonem rozległego płatu wysoczyznowego, z którego prawie w środku wyrasta. Ów płat wysoczyznowy — to ściślejza kraina podłódzka ¹⁾, z którą sąsiadują od północy, na zachodzie i wschodzie wielkie i ciągle formy wklęsłe: Pradolina Warszawsko-Berlińska i doliny Warty i Pilicy. Z tego właśnie sąsiedztwa wynikają zasadnicze kontrasty fizyczne - geograficzne i zwłaszcza antropogeograficzne w różnorodnej zresztą postaci.

Rozważania nad rozwojem osadnictwa opierają się na zróżnicowaniu badanego obszaru pod względem morfologicznym. Przedstawia je mapa oparta na pomiarach i dająca obraz ukształtowania powierzchni z pominięciem genezy form. Do zamierzonych konstrukcji i wyjaśnienia uwzględnienie momentu genetycznego nie jest bynajmniej niezbędne, tak samo zresztą jak i o powstawaniu faktów antropogeograficznych decyduje jakość form niezależnie od świadomości ich genezy. Zastosowanie mapy morfometrycznej okazało się bardzo przydatne w rozpatrywaniu innych problemów antropogeograficznych ²⁾.

Na badanym obszarze wyróżniono następujące typy krain: doliny, niecki, kotliny, równiny wysoczyznowe, pagórki niskie; pagórki wysokie, wzgórza i wydmy (ryc. 1).

W analizie rozwoju osadnictwa badano stosunek osiedli w poszczególnych okresach do regionalnych jednostek wyróżnionych na mapie ukształtowania powierzchni. Starano się o określenie tego stosunku w sposób możliwie ścisły, czego ideałem było ujęcie liczbowe. Jednakże charakter materiału pozwolił na zrealizowanie tego postulatu jedynie w zakresie osadnictwa historycznego.

Uwagi o osadnictwie przedhistorycznym

Opracowanie rozwoju osadnictwa w czasach przedhistorycznych okazało się niestety przedwczesne. Stan zbadania obszaru jest najzupełniej niewystarczający ³⁾. Znaleźsk jest za mało

¹⁾ J. Dylak — Ukształtowanie powierzchni i podział na krainy podłódzkiego obszaru. Łódź, 1948. Ł.T.N. Wydz. III, nr 3, str: 7 — 8:

²⁾ J. Dylak — Analiza geograficznego położenia grodzisk i uwagi o osadnictwie wczesnohistorycznym Wielkopolski. Bad. Geogr. Poznań, 1936, zes. 16 — 17.

³⁾ Dzięki p. prof. Konradowi Jażdżewskiemu miałem do dyspozycji materiały opracowane w Miejskim Muzeum Prehistorycznym w Łodzi przez p. H. Koszańską.

i są one rozmieszczone bardzo nierównomiernie. Kartograficzne ujęcie poucza raczej o stanie poszukiwań, aniżeli daje obraz osadnictwa przedhistorycznego.

Olbrzymia większość osiedli i innych stanowisk przedhistorycznych występuje w Niece Łęczyckiej oraz w dolinach Mrogi, Moszczenicy, Bzury, Neru, Pisi, Grabi oraz przede wszystkim w dolinie Warty. Wśród krain wysoczyznowych wyraźnie uprzywilejowane są pagórki niskie. Uderza prawie zupełny brak znalezisk na równinach wysoczyznowych.

Drugą cechą uzyskanego obrazu jest dominująca rola peryferycznych obszarów. Najwięcej znalezisk posiadają Niecka Łęczycka i dolina Warty. Stamtąd najwidoczniej odbywała się penetracja w głąb centralnych krain wysoczyznowych. Pośredniczyły doliny poboczne z Bzurą i Nerem na czele. W krainach wysoczyznowych wysuwały się na pierwsze miejsce tereny brzeżne i to przede wszystkim — pagórków niskich.

Uwagi te mają uzasadnienie w niewątpliwym fakcie przedstawionego zalegania znalezisk oraz w analogii z innymi, lepiej zbadanymi obszarami. Dalsze natomiast wnioskowanie jest niemożliwe wobec tego, że nie wiadomo, jaka jest zawartość przedhistoryczna terenów, na których dotąd nie ma żadnych znalezisk. Nie podobna więc wypowiedzieć się z całą pewnością o stosunku osadnictwa przedhistorycznego ani do typu rzeźby, ani do charakteru położenia geograficznego.

Osadnictwo historyczne

Materiały historyczne dla badanego obszaru są na tyle pewne i wyczerpujące, że pozwoliły na daleko dokładniejszą i bardziej drobiazgową analizę rozwoju osadnictwa.

Osiedla historyczne o wieku określonym na podstawie daty ich pojawienia się w źródłach podzielono na cztery grupy chronologiczne: do końca XIV w., XV i XVI w., XVII i XVIII w. oraz najmlodsze z XIX i XX wieku. Jest to podział zasadniczo zgodny z używanym w historii osadnictwa.

W obrębie każdej wyróżnionej jednostki morfologicznej obliczono liczbę osiedli współczesnych. Uzyskane rezultaty posłużyły jako podstawa w określaniu stosunku osadnictwa w poszczególnych okresach do krain geograficznych, a równocześnie i do typów krain. Stosunek liczby osiedli znanych do końca XIV wieku do liczby osiedli obecnie istniejących w granicach poszczególnych jednostek regionalnych określa wyrażoną w procentach wartość stopnia zasiedlenia danych jednostek w pierw-

szym z wyróżnionych okresów. Natomiast odpowiedni stosunek liczby osiedli zjawiających się kolejno w następnych okresach wyraża, również procentowo, wartość stopnia przyrostu osadnictwa w poszczególnych krainach (zob. tablicę na str. 12 i 13).

Uzyskane w ten sposób wyniki dały podstawę do konstrukcji map możliwie ścisłych, wolnych od niedokładności, którą powoduje interpolacja i zachowujących wyraźnie granice wyróżnionych krain. Dokładność uzyskanych obrazów ma swoje granice. Przedstawione mapy są dokładne w zakresie położenia geograficznego dając relacje pomiędzy osiedlami a całymi jednostkami geograficznymi. Nie mówią natomiast o sytuacji w obrębie poszczególnych krain i nie określają położenia topograficznego. Ograniczony wymienionymi brakami stopień dokładności wydaje się jednak dostatecznym dla postawionego zagadnienia, w którym najważniejszym celem jest określenie stosunku narastającego osadnictwa właśnie do jednostek morfologicznych, jako całości.

Pomija się tutaj wreszcie moment niedokładności i możliwego błędu wynikający z nieuwzględnienia osiedli mniej lub więcej efemerycznych, które przestały istnieć po dłuższej lub krótszej egzystencji.

ROZWÓJ OSADNICTWA HISTORYCZNEGO

Osadnictwo do końca XIV wieku

Mapa I przedstawia obraz stopnia zasiedlenia podłódzkiego obszaru w najdawniejszym, pierwszym z wyróżnionych okresów rozwoju osadnictwa. Obraz ten jest niezmiernie interesujący bo silnie zróżnicowany i obfitujący w kontrasty.

Najwyższy stopień zasiedlenia, powyżej 50% w stosunku do zasiedlenia współczesnego wykazują: Niecka Łęczycka, doliny Neru, Bełdówki, Moszczenicy, Skierniewki, Luciąży oraz dolina Wolbórki wraz z przyległymi Pagórkami Czarnocińskimi.

Następne wysokie wartości, od jednej trzeciej do połowy, znamionują doliny Warty, Pichny, Bzury, Mrogi i Mrożycy, Miazgi, Dobrzyńki i Grabi wraz z sąsiednimi Pagórkami Podulskimi. W tej samej grupie znajdują się również Pagórki Strykowskie.

Statystyczne zestawienie rozwoju osadnictwa.
Statistical table of the development of settlement.

Nazwa krajny	Ogólna liczba osiedli Total number of settlement	Osiedla, które powstały do XV wieku Settlement founded till XV c.		Osiedla, które powstały w XVI-XVII wieku Settlement founded in XVI and XVII c.		Osiedla, które powstały w XVIII i XVIII w. Settlement founded in XVIII and XVIII c.		Osiedla, które powstały w XIX i XX wieku Settlement founded in XIX and XX c.		The name of the country
		liczba osiedli number of settlement	% w stosunku do liczby osiedli % of the number of settlement of today	liczba osiedli number of settlement	% w stosunku do liczby osiedli % of the number of settlement of today	liczba osiedli number of settlement	% w stosunku do liczby osiedli % of the number of settlement of today	liczba osiedli number of settlement	% w stosunku do liczby osiedli % of the number of settlement of today	
Doliny i kotliny:	1741	654	44,5	251	17,0	159	10,8	407	27,7	Valleys and Basins of:
Beldówki	21	11	52,5	4	19,0	4	19,0	2	9,5	Beldówka
Bzury	20	7	35,0	4	20,0	5	25,0	4	20,0	Bzury
Dobrzyńki	11	4	36,4	2	18,2	2	18,2	3	27,2	Dobrzyńki
Groble	69	31	45,0	12	17,4	7	10,1	19	27,5	Groble
Łuciążki	47	25	53,2	10	21,2	3	6,4	9	19,2	Łuciążki
Miązga	10	4	40,0	2	20,0	—	—	4	40,0	Miązga
Moszczenica	16	11	68,9	1	6,2	1	6,2	3	18,7	Moszczenica
Mrogi i Mrożyca	24	11	45,9	7	29,1	1	4,2	5	20,8	Mrogi and Mrożyca
Ner	66	44	66,6	4	6,1	6	9,1	12	18,2	Ner
Pichny	26	9	34,6	6	23,1	4	15,4	7	26,9	Pichny
Pilicy	41	10	24,4	10	24,4	8	19,5	13	31,7	Pilicy
Rawki	39	10	25,7	7	17,9	6	15,4	16	41,0	Rawki
Skierniawki	24	18	75,0	2	8,3	1	4,2	3	12,5	Skierniawki
Warły	148	67	45,3	35	23,6	10	6,8	36	24,3	Warły
Wolboraki	49	28	57,2	7	14,3	4	8,2	10	20,3	Wolboraki
Niecka Łęczycka	657	337	51,3	105	16,0	48	7,3	167	25,4	Valle of Łęczyca
Kolonia Szczerowska	203	27	13,3	33	16,2	49	24,2	94	46,3	Basin of Szczerców

Równiany:

Kolneńska
Łaska
Łobżanicka
Piorunkowa
Poddebicka
Szańtowska

611	104	17,0	169	27,7	40	6,5	298	48,8	Plains of:
180	29	16,1	36	20,0	17	9,5	98	54,4	Koluski
102	7	6,9	41	40,1	5	4,9	49	48,1	Łask
24	5	20,8	2	8,3	3	12,5	14	58,4	Pabianice
105	26	24,7	23	21,9	5	4,8	51	48,6	Piarków
31	6	19,3	6	19,3	3	9,7	16	51,7	Poddebice
169	31	18,4	61	36,1	7	4,1	70	41,4	Srodek
534	119	22,3	133	24,9	39	7,3	243	45,5	Low hills of:
60	9	15,0	14	23,3	13	21,7	24	40,0	Belchatów
41	22	53,7	6	14,6	3	7,3	10	24,4	Czarnocin
44	10	22,7	14	31,8	4	9,1	16	36,4	Dłutów
22	6	27,3	4	18,1	—	—	12	54,6	Inowódz
88	23	26,2	27	30,7	4	4,5	34	38,6	Jeżów
85	16	18,8	18	21,2	3	3,5	48	56,5	Lutomiersk
11	3	27,3	5	45,5	1	9,1	2	18,1	Niemysłów
44	9	20,5	6	13,6	2	4,5	27	61,4	Ozorków
29	11	37,9	8	27,6	—	—	10	34,5	Podule
13	3	23,1	4	30,8	1	7,7	5	38,4	Rąbów
10	2	20,0	1	10,0	2	20,0	5	50,0	Sirobin
14	1	7,1	5	35,7	2	14,3	6	42,9	Szyntkielów
73	4	5,5	21	28,7	4	5,5	44	60,3	Złoczew
135	29	21,5	33	24,4	10	7,4	63	46,7	Hills of:
9	1	11,1	3	33,3	—	—	5	55,6	Brzyków
4	1	25,0	—	—	1	25,0	2	50,0	Ruda
41	14	34,1	9	22,0	5	12,2	13	31,7	Siryków
20	3	15,0	4	20,0	—	—	13	65,0	Tuszyn
61	10	16,4	17	27,9	4	6,5	30	49,2	Zelechlin
58	17	29,3	6	10,3	11	19,0	24	41,4	Hills of:
18	5	27,8	5	27,8	2	11,1	6	33,3	Brzeziny
40	12	30,0	1	2,5	9	22,5	18	45,0	Łogiewniki

Wągorza:

Brzezinskie
Łogiewnickie

Poniżej jednej trzeciej zasiedlenia współczesnego wykazuje jedynie dolina Rawki¹⁾). Dopiero w tej kategorii ukazuje się więcej krain wysoczyznowych, a mianowicie: Pagórki Jeżowskie, Inowłodzkie, Niemysłowskie i wzgórze.

Wreszcie w ostatniej grupie wartości, poniżej jednej czwartej nie ma już prawie żadnych dolin z wyjątkiem doliny Pilicy. Prócz tego formy wklęsłe reprezentuje tutaj Kotlina Szczercowska. Zresztą występują krainy wysoczyznowe: Pagórki Złoczewskie, Ozorkowskie, Lutomiarskie, Żelechlińskie, Rzgowskie, Tuszyńskie, Dłutowskie i Bełchatowskie oraz wszystkie równiny.

Bardziej interesujący jest przegląd typów krain ze względu na stopień ich zasiedlenia w tym czasie. Wartości najwyższe, powyżej 50% odnoszą się przede wszystkim do Niecki Łęczyskiej oraz do doliny Neru, Beldówki, Moszczenicy, Skierniewki, Wolbórki i Luciaży. Z innych typów krain w tej grupie znajdują się jedynie Pagórki Czarnocińskie. W grupie o stopniu zasiedlenia wahającym się od jednej trzeciej do połowy dzisiejszej wartości występują prawie wszystkie pozostałe doliny oraz Pagórki Podulskie i Strykowskie.

Wśród typów krain o niskim i najniższym zasiedleniu tego czasu zwracają uwagę równiny wysoczyznowe i Kotlina Szczercowska.

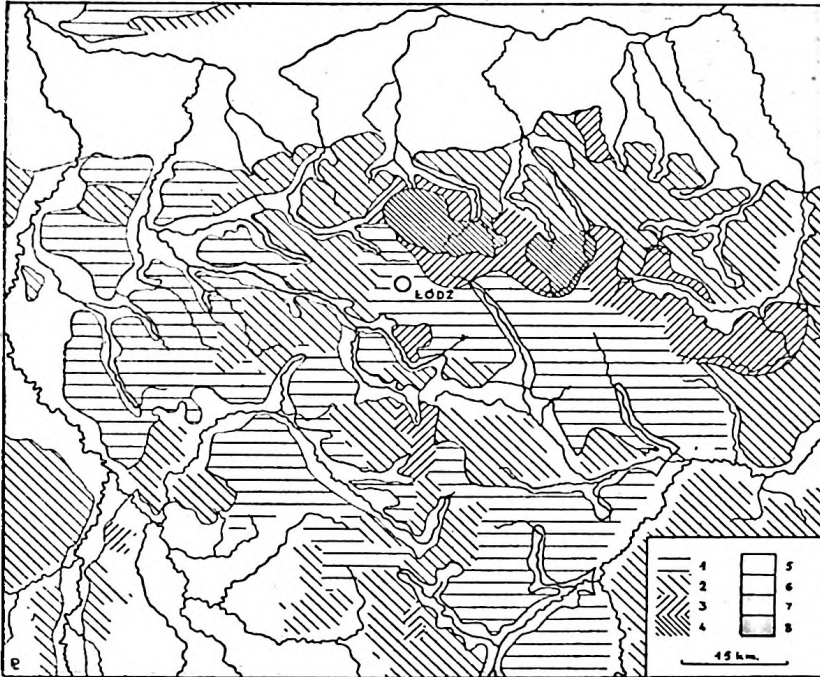
Załączone zestawienie sumaryczne stopnia zasiedlenia w obrębie wyróżnionych typów krain morfologicznych wskazuje wyraźnie, że osadnictwo lokowało się przede wszystkim w dolinach i innych formach wklęsłych, a dalej kolejno: na wzgórzach, w pagórkach niskich, pagórkach wysokich i na równinach wysoczyznowych.

Doliny i kotliny	44,5%
Wzgórze	29,3%
Pagórki niskie	22,3%
Pagórki wysokie	21,5%
Równiny	17,0%

Doskonałym wyrazem graficznym podkreślonego faktu szczególnej w tym czasie doniosłości dolin dla osadnictwa jest

¹⁾ W dolinie Rawki istnieje szereg osiedli, których wieku nie udało się na podstawie publikowanych materiałów historycznych bliżej określić. Są to osiedla, o których wiadomo, że nie powstały później, niż w XVI wieku. Dlatego też nie wzięto ich pod uwagę w obliczeniach. Stan zasiedlenia doliny Rawki do XV wieku był pewnie bardziej zaawansowany, niż to wynika z tablicy i mapy, gdyż najprawdopodobniej przynajmniej część tych osiedli powstała już przed XV wiekiem. Podobne zastrzeżenia dotyczą zaznaczonych na mapach sąsiednich części Niecki Łęczyskiej oraz Pagórków Jeżowskich i Żelechlińskich.

Mapa I.

Stopień zasiedlenia do końca XIV wieku.
The rate of colonization before the end of XIV c.

5. < 25%; 6. 25 — 33%; 7. 33 — 50%; 8. > 50%.

1. Równiny — plains; 2. pagórki niskie — low hillocks; 3. pagórki wysokie — hillocks; 4. wzgórze — hills.

występowanie na mapie smug dolinnych ostro zarysowanych i silnie kontrastujących z otoczeniem. Widać to zarówno w całości mapy, jak również wśród mniejszych płatów wysoczyznowych, z którymi silnie kontrastują występujące wśród nich doliny. Uderzają doliny Wolbórki i Czarnej na Równinie Kolużkowskiej, doliny Moszczenicy i Skierniewki ostro zarysowane na tle Pagórków Ozorkowskich i Jeżowskich oraz dolina Luciąży na Równinie Piotrkowskiej.

Osadnictwo XV i XVI wieku

Przyrost osadnictwa w tym czasie został ujęty liczbowo w stosunku do współczesnej liczby osiedli i przedstawiony kartograficznie na mapie II. Mapa ta, podobnie jak i poprzednia uderza wielkim urozmaiceniem obszaru i silnymi kontrastami. Różni się jednak wybitnie od mapy przedstawiającej intensywność zasiedlenia w poprzednim okresie.

Najwyższy przyrost osiedli zaznacza się w szerokim pasie przebiegającym ukośnie na SE od Pagórków Niemysłowskich obejmującym Równinę Szadkowską i Łaską wraz z przyległymi Pagórkami Dłutowskimi i Rzgowskimi. Do tego pasa nawiązują na zachodzie Pagórki Brzykowskie i Szyndzielowskie. Dalej na północ te same wartości występują tylko w Pagórkach Jeżowskich.

Następne z kolei wartości przyrostu osiedli, od 20 — 30% obejmują także znaczne obszary: Równinę Kolużkowską razem z sąsiednimi Pagórkami Lutomińskimi, Strykowskimi i Żelechlińskimi oraz Wzgórze Brzezińskie, a dalej — Równinę Piotrkowską i Pagórki Bełchatowskie. Do tej samej kategorii należą jeszcze dolina Warty i szereg pomniejszych dolin.

W najmniejszym bodaj stopniu, poniżej 20%, rozwinęło się osadnictwo XV i XVI wieku w Niece Łęczyckiej oraz na przyległych terenach Równiny Poddębickiej, Pagórków Ozorkowskich, Wzgórz Łągiewnickich i w dolinach: Neru, Bełdówki, Moszczenicy, Skierniewki i Rawki. Za pośrednictwem doliny Neru obszar ten łączy się ze środkowym pasem niskich wartości. Tworzą go: dolina Wolbórki, Pagórki Czarnocińskie, Równina Pabianicka i dolina Grabi, która łączy się z Kotliną Szczercowską wykazującą wartości tej samej kategorii.

Porównanie z poprzednim obrazem wykazuje szereg ciekawych i bardzo wyraźnych różnic. Dotyczą one w pierwszym rzędzie zawartości osadniczej dolin i obszarów wysoczyznowych.

W wielu dolinach zacierają się kontrasty w stosunku do wysoczyzn. Dolina Wolbórki zlewa się z Pagórkami Czarnocińskimi, dolina Pilicy z Równiną Koluszkowską i Piotrkowską, a dolina Warty z Pagórkami Podulskimi i Złoczewskimi.

Inne jednak doliny i zagłębienia, jak doliny Grabi i Neru, a przede wszystkim Niecka Łęczycka i Kotlina Szczercowska odcinają się wyraźnie od terenów wysoczyznowych. Jednakże treść tej różnicy jest całkiem inna, aniżeli w okresie poprzednim, w którym kontrasty między dolinami i płacami wysoczyznowymi były żywsze i powszechniejsze. Stopień zasiedlenia w najdawniejszym okresie historycznym, do XV wieku był prawie powszechnie najwyższy w dolinach. Tymczasem w przyroście osiedli XV i XVI wieku doliny odznaczają się powszechnie mniejszą intensywnością. Najwyższe wartości panują raczej na wysoczyznach, przyczem na pierwsze miejsce wysuwają się w sposób zdecydowany tereny równinne.

Wnioski o roli typów rzeźby w rozwoju osadnictwa w tym czasie zarysowane bardzo wyraziście w obrazie mapy znajdują dalsze uzasadnienie i potwierdzenie w ujęciu statystycznym. Liczby podane poniżej wskazują, jaka część dzisiejszych osiedli powstała w ciągu XV i XVI wieku na terenach należących do wyróżnionych typów rzeźby.

Równiny wysoczyznowe	27,7%
Pagórki niskie	24,9%
Pagórki wysokie	24,4%
Doliny i kotliny	17,0%
Wzgórza	10,3%

Widać stąd wyraźnie stosunek nowopowstałych osiedli do poszczególnych typów rzeźby. Dobitnie zaznacza się szczególnie wielka tendencja do zajmowania równin wysoczyznowych, gdy poza wzgórzami na ostatnie miejsce schodzą doliny i inne formy wklęsłe. Bardzo charakterystyczna jest sytuacja pośrednia pagórków niskich, podobnie zresztą, co należy podkreślić, jak i w poprzednim okresie.

Osadnictwo XVII i XVIII wieku

Przyrost osadnictwa w tym okresie jest o wiele słabszy w całości obszaru aniżeli w XV i XVI wieku. Na mapie III wyraża to niska skala przyrostu, a z rozmieszczenia wartości widać, że na przytłaczających powierzchniowo obszarach przyrost ten nie osiąga 10%.

Mapa II.

Przyrost osiedli w XV i XVI wieku.
The increase - rate of settlements in XV and XVI c.

5. < 20%; 6. 20—30%; 7. > 30%.

1. Równiny — plains; 2. pagórki niskie — low hillocks; 3. pagórki wysokie — hillocks; 4. wzgórza — hills.

Wartości te występują prawie na całym obszarze Wysoczyzny Łódzkiej wraz z dolinami Neru, Wolbórki i pomniejszych oraz na peryferiach, w dolinie Warty i w Niece Łęczyckiej.

Intensywniej rozwinęło się osadnictwo tego czasu w dolinach Pichny, Beldówki, Dobrzyńki, Grabi i Pilicy, na Równinie Pabianickiej, w Pagórkach Strykowskich i na Wzgórzach Brzezińskich.

Najwyższe wartości osiągnął ówczesny przyrost osadnictwa na Wzgórzach Łagiewnickich, w Pagórkach Rudzkich i przede wszystkim w Kotlinie Szczercowskiej.

W rozważaniach nad stosunkiem osadnictwa do typów rzeźby uderza ponownie, zanikające w poprzednim okresie znaczenie dolin. Renesans dolin w pochodzie osadnictwa jest zaznaczony wyraźnie, ale nie ma już sensu tak powszechnego, jak w najdawniejszym osadnictwie.

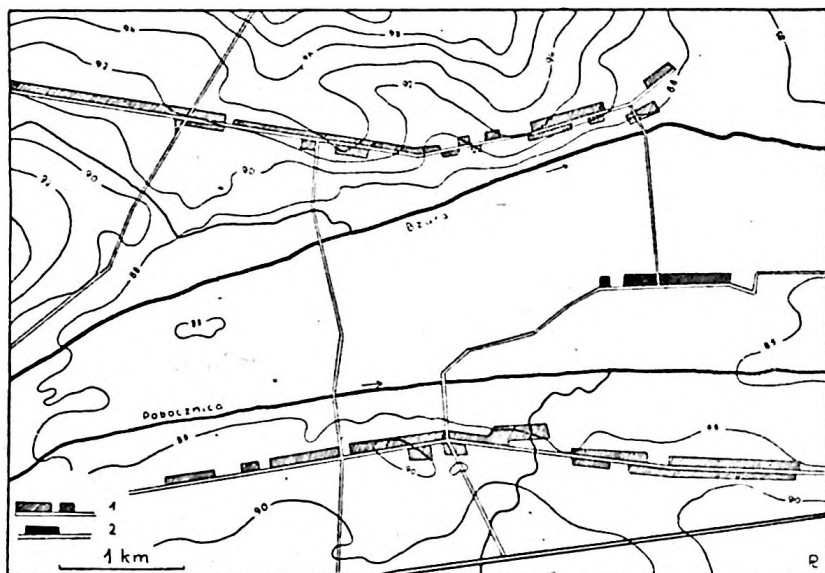
Ze względu na wzmożone osadnictwo dolinne istnieje pewne podobieństwo pomiędzy obrazem przyrostu osadnictwa w XVII i XVIII wieku, a stopniem zasiedlenia w najdawniejszym okresie historycznym. Są tu jednak i znaczne różnice. W zakresie położenia geograficznego zaznaczają się one w mniejszym rozprzestrzenieniu intensywnie zasiedlanych dolin. Inne i bodaj bardziej zasadnicze różnice zarysowują się dopiero w sytuacji topograficznej nowopowstających osiedli. O ile dawniejsze lokowały się raczej w wyższych poziomach dolinnych, to osiedla XVII i XVIII wieku orientują się raczej ku terenom najniższym, zalewowym (ryc. 2).

Zespoły wysoczyznowe nie odegrały wybitniejszej roli w tym czasie. Natomiast zwraca uwagę bardziej intensywnie, niż kiedykolwiek przed tym zasiedlanie terenów wydmych.

Dopełnienie wniosków wyciągniętych z obserwacji mapy daje załączone poniżej przedstawienie statystyczne:

Wzgórza	19,0%
Doliny i kotliny	10,8%
Pagórki wysokie	7,4%
Pagórki niskie	7,3%
Równiny wysoczyznowe	6,5%

Od przeciętnej, bardzo niskiej wartości zasiedlenia równin wysoczyznowych odbiega duża intensywność przyrostu osadnictwa na Równinie Pabianickiej. Równina ta otrzymała w ciągu XVII i XVIII wieku 12,5% współczesnej liczby osiedli. Powstały one głównie w południowej, podmokłej części równiny.

Ryc. 2. Położenie topograficzne starych i nowszych osiedli dolinnych.
Position of early and later valley - settlements.

1. najstarsze — *the earliest*; 2. osiedla z XVII i XVIII w. — *settlements of XVII XVIII c.*

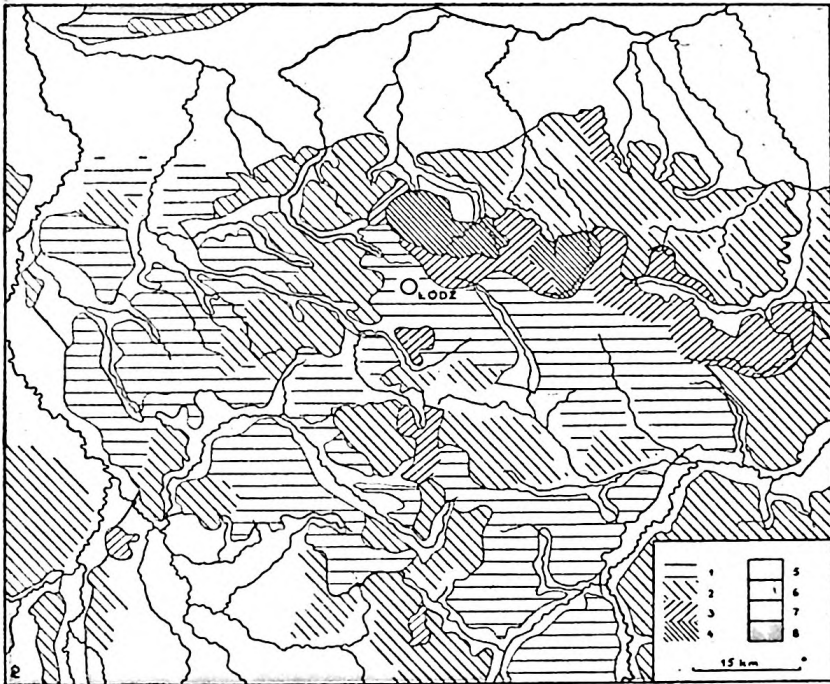
Osadnictwo XIX i XX wieku

Osobliwością podlódzkiego obszaru jest wysoki przyrost osadnictwa XIX i XX wieku. Na znacznych terenach zjawia się w tym czasie do 50% współcześnie istniejących osiedli.

W ogólnym obrazie przedstawionym na mapie IV uderzają znów silne kontrasty, które jednakże nie zbiegają się tak wyraźnie i ściśle z odmiennościami rzeźby, jak to miało miejsce w poprzednich okresach.

Największe wartości, powyżej 50%, występują na zwartym obszarze wysoczyznowym w bliższych okolicach Łodzi. Na obszar ten składają się liczne jednostki terenowe o różnym typie rzeźby. Są to: Pagórki Ozorkowskie, Lutomierskie, Rudzkie i Tuszyńskie oraz Równiny Koluszkowska i Pabianicka.

Mapa III.

Przyrost osiedli w XVII i XVIII wieku.

The increase - rate of settlements in XVII and XVIII c.

5. $< 5\%$; 6. $5 - 10\%$; 7. $10 - 20\%$; 8. $> 20\%$.

1. Równiny — *plains*; 2. pagórki niskie — *low hillocks*; 3. pagórki wysokie — *hillocks*; 4. wzgórze — *hills*.

W przedstawionym opisie rozmieszczenia wartości przyrostu osadnictwa zarysowuje się już stosunek rozwoju osadnictwa w XIX i XX wieku do typów rzeźby. Widać, że obszary, ku którym głównie skierowały się ówczesne fale osadnicze — to tereny wysoczyznowe. Doliny są terenami stosunkowo najniższych, poniżej 33%, wartości przyrostu. Jest to stwierdzenie niewątpliwe i wyraźnie określające jakość stosunku rozwoju osadnictwa do form ukształtowania powierzchni. Jest ono równocześnie jedyne, żadnego bowiem innego stosunku, któryby się zarysował w obrazie mapy z taką samą stałością i powszechnością, niepodobna wskazać.

Zarówno bowiem analiza obszarów najwyższej intensywności osadnictwa tego czasu, jak i terenów o najniższych wartościach wykazuje te same typy rzeźby występujące w obydwu grupach. W obszarach najintensywniej w tym czasie zasiedlonych znajdują się wszelkie typy rzeźby wysoczyznowej. Obszary najsłabiej zasiedlone wykazują także rozmaitość typów, z tym, że powszechnie w nich uczestniczą formy wklęsłe i że rozpiętość typów rzeźby wysoczyznowej jest mniejsza ograniczając się do równin i pagórków niskich.

Zestawienie statystyczne pozwala na bliższe wniknięcie w tę sprawę i wskazuje, dla których typów rzeźby ten okres osadniczy miał największe znaczenie.

Równiny wysoczyznowe	48,8%
Pagórki wysokie	46,7%
Pagórki niskie	45,5%
Wzgórza	41,4%
Doliny i kotliny	27,7%

Z tego zestawienia widać potwierdzenie małego udziału form wklęsłych w tym okresie osadniczym.

Fakt istnienia oczywistych kontrastów w rozmieszczeniu przyrostu osiedli w XIX i XX wieku wraz z równocześnie stwierdzonym ograniczeniem kontrastów w stosunku rozwoju osadnictwa do typów rzeźby wskazuje wyraźnie na konieczność wzięcia pod uwagę innych cech, z którymi się owe kontrasty zbiegają.

Nie ulega najmniejszej wątpliwości, że owe cechy, z którymi koincydują kontrasty w intensywności osadnictwa — to cechy położenia geograficznego terenów kontrastujących.

ZNACZENIE RZEŻBY

W naszkicowanym pochodzie osadnictwa zarysował się pewien porządek w stosunku do wyróżnionych zespołów morfologicznych. Zarówno mapy, jak i tabele statystyczne wykazują wyraźnie, że istnieje zbieżność pomiędzy grupami chronologicznymi osiedli i typami zespołów morfologicznych. Pochód osadnictwa rozpada się na szereg faz określonych przez tereny o różnym charakterze morfologicznym. W każdej fazie wysuwają się na pierwsze miejsce pewne typy zespołów morfologicznych w przeciwieństwie do innych nie mających w danym okresie większego znaczenia.

Najdawniejsze osadnictwo, prehistoryczne i historyczne, aż do XV wieku skupia się przede wszystkim w dolinach, które pod tym względem bardzo silnie kontrastują z niezmiernie rzadko zasiedlonymi wysoczyznami. Znaczniejsze osadnictwo Pagórków Czarnocińskich, Podulskich i Strykowskich, zakłóca w pewnym stopniu powszechność układu stosunków, ale nie wystarcza do podania w wątpliwość jego ogólnej treści.

Potężny rozwój osadnictwa na wysoczyźnie przypada dopiero na wiek XV i XVI. Głównymi jego terenami są równiny. Przyrost osadnictwa w żadnej formie wklęsłej nie osiąga wartości znanych na wysoczyźnie. Jest to więc okres osadnictwa równinnego, wysoczyznowego.

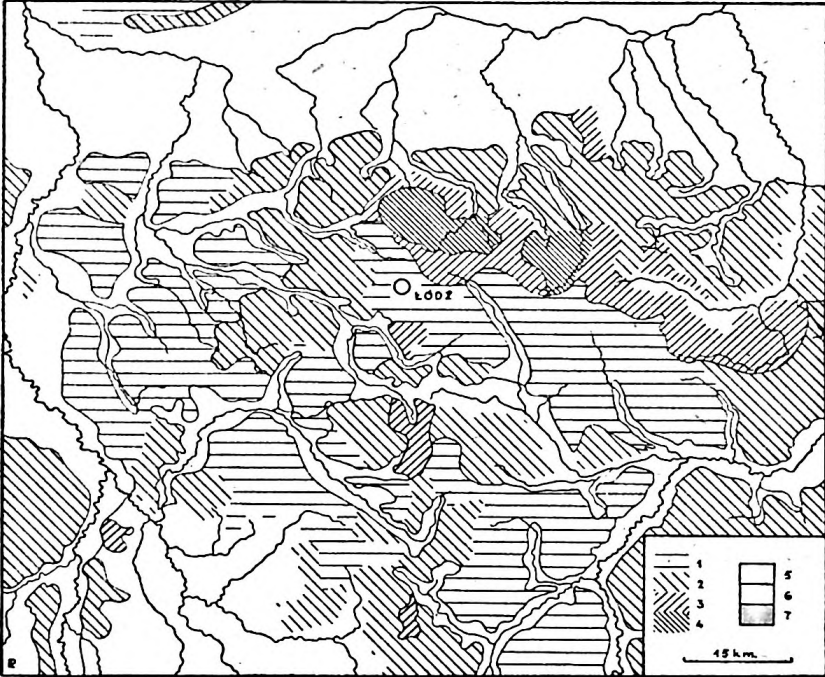
W następnym okresie, wiek XVII i XVIII, obserwuje się renesans dolin, w stosunku do których obszary wysoczyznowe są znów zaniedbane. Jednakże analogia z najdawniejszym okresem dolinnym nie jest bynajmniej pełna. Obok niewątpliwego podobieństwa zaznaczonego w położeniu geograficznym występują zasadnicze różnice topograficzne.

Najdawniejsze osadnictwo dolinne wiązało się z wyższymi, ponadzalewowymi terasami i stokami. Natomiast młodszy okres dolinny cechuje niskie położenie osiedli, z reguły na dnie dolinnym. Także na tę fazę przypada dominanta osadnictwa wydmowego.

Wiek XIX i XX jest okresem ponownego wzmocnienia osadnictwa wysoczyznowego, gdzie jednak przeciwieństwa pomiędzy poszczególnymi typami rzeźby są osłabione w porównaniu z okresami dawniejszymi. W tym też czasie obok zróżnicowania rzeźby wysuwa się na pierwszy plan znaczenie położenia geograficznego.

W uzupełnieniu przedstawionego przebiegu rozwoju osadnictwa w stosunku do rzeźby należy wspomnieć o pominiętych

Mapa IV.

Przyrost osiedli w XIX i XX wieku.

The increase - rate of settlements in XIX and XX c.

5. < 33%; 6. 33 — 50%; 7. > 50%.

1. Równiny — *plains*; 2. pagórki niskie — *low hillocks*; 3. pagórki wysokie — *hillocks*; 4. wzgórza — *hills*.

dotąd pagórkach niskich. W przeciwieństwie do innych typów rzeźby nie określają one żadnego okresu pochodzenia osadnictwa. Nie osiągają one nigdy zdecydowanej przewagi nad innymi typami rzeźby. Posiadają poważne znaczenie już w najdawniejszych okresach i w następnych nasycają się powoli. Główne fazy ich zasiedlenia przypadają w czasach dawniejszych i zbiegają się z okresami dolinnym i równinnym. Zaznaczone w ten sposób ich stanowisko przejściowe wynika z jednej strony z podobieństwa bezpośrednich wartości osadniczych dolin i pagórków, z drugiej zaś — ze słabego urozmaïcenia rzeźby zbliżając je do równin wysoczyznowych.

Starość osadnicza dolin jest faktem powszechnie znanym. Wynika ona z bezpośrednich wartości dolin dla osadnictwa oraz z ich znaczenia drożnego. Jako naturalne strefy drożne, były one równocześnie strefami migracji. Z natury rzeczy musiały więc skupiać osadnictwo w stopniu daleko większym, aniżeli obszary pozadolinne. Rola naturalnych stref drożnych, doniosła obecnie, była o wiele większa w czasach dawniejszych, zwłaszcza w prehistorycznych, kiedy strefa drożna była zapewne synonimem drogi.

Atrakcyjność osadnicza dolin nie jest jednak zjawiskiem wtórnym wynikającym pośrednio jedynie z ich wartości drożnych. Doliny mają własne walory określone przez bezpośrednią dogodność osadniczą elementów formy dolinnej, z których najważniejszym jest stok. One też przesądzają o maksymalnych, odwiecznych i do dziś funkcjonujących wartościach dolin. Względne przesunięcia w rozwoju osadnictwa ku innym, pozadolinnym terenom nie wynikały z osłabienia wartości dolin w poszczególnych okresach, tylko były następstwem przesylenia dolin i konieczności społeczno - gospodarczych.

Epoka przeważającego osadnictwa dolinnego nie oznacza oczywiście okresu, w którym obszary wysoczyznowe były całkowicie pozbawione osiedli. Zwłaszcza na terenach pagórkowych występowały one nawet dość licznie. Zresztą doliny nie wyczerpywały ówczesnego obrazu osadniczego jeszcze z innego względu. Nawet bowiem wtedy, gdy w ich granicach urywał się obszar ściślejszego zamieszkiwania, to obszar pracy ludzkiej rozciągał się niejednokrotnie dalej i sięgał na wysoczyznę. W tym znaczeniu części terenów wysoczyznowych stawały się dziedziną osadnictwa w ogólniejszym znaczeniu.

Dotyczyło to jednak zapewne tylko części brzeżnych terenów wysoczyznowych sąsiadujących bezpośrednio z dolinami. Przeważające powierzchnie wysoczyznowe były natomiast z reguły

pokryte odwieczną puszczą, która wystrzępiała się tylko na peryferiach. Drobne gospodarstwa rolne średniowieczne, a tym bardziej dawniejsze, nie wymagały większych powierzchni, skupiały się w pobliżu osiedli i nie wkraczały wgłąb rozleglejszych płatów wysoczyznowych.

Poraz pierwszy obraz ten się zmienia w XV i XVI wieku, w epoce osadnictwa wysoczyznowego i przede wszystkim równinnego. Zjawisko to niewątpliwie tłumaczyć należy przypadającymi właśnie w tym czasie zmianami gospodarczymi. Gospodarka rolna przeradza się. Powstają i rozwijają się gospodarstwa folwarczne nastawione na uprawę zbóż. Wzmagający się wielki eksport powoduje masową produkcję i zmusza do coraz większego rozciągania powierzchni uprawnych.

Z natury rzeczy są to przede wszystkim równiny wysoczyznowe. Do uprawy zbóż najbardziej nadają się tereny możliwie płaskie, a dla wielkiej uprawy — możliwie rozległe. Wynikająca stąd największa pod tym względem przydatność równin wysoczyznowych wzmaga się jeszcze, jeśli wziąć pod uwagę glebę. Gliny moren dennych pokrywające największą część obszarów równinnych dały podstawę powstania gleby o wiele lepszej, niż ta, która się rozwijała na piaskach dolinnych. Względna niedostępność ciężkich gleb wysoczyznowych zmniejszała się z biegiem czasu na skutek rozwoju techniki uprawy.

Zmiany w charakterze gospodarki spowodowały przeobrażenie wielu obszarów leśnych w rolnicze. Przeobrażał się więc i rozwijał przestrzennie obszar działania ludzkiego. Wraz z powiększaniem się przestrzeni uprawianych tereny intensywnego działania ludzkiego oddalały się coraz bardziej od bruzd dolinnych. Stąd właśnie wywodzi się bezpośrednia przyczyna zmian w obrazie osadniczym. Odległe od dolin, położone w głębi wysoczyzny tereny rolnicze nie mogły już być obsługiwane przez osiedla dolinne. Równocześnie więc z rozciąganiem powierzchni uprawianych poczęły wyrastać i mnożyć się osiedla wysoczyznowe. Były to więc przede wszystkim osiedla folwarczne usadowione szczególnie na równinach. I tak potrzeby gospodarce spowodowały przeobrażenie układu osadniczego zgodnie z właściwą interpretacją zespołów morfologicznych.

Zjawisko wielkiego rozwoju osadnictwa równin wysoczyznowych na schyłku średniowiecza i w epoce odrodzenia jest znane i na innych obszarach ¹⁾). W krainie połudźkiej zostało

¹⁾ Dla Wielkopolski wynika z pracy J. Hładźłowicza — Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce. Lwów, 1932. Zob. moja recenzja w Czasopiśmie Geograficznym, 1934, z. 2.

ono stwierdzone z wielką precyzją oraz związane z przeobrażeniami w gospodarce rolnej. Wydaje się, że w tym wolno upatrywać jedno z najciekawszych osiągnięć pracy.

W rezultacie znacznego nasycenia innych terenów zwrócono się w XVII i XVIII wieku do niedogodnych, piaszczystych i podmokłych gruntów¹⁾. Tym się tłumaczy wzmożone osadnictwo den dolinnych i kotlin oraz pagórków wydumowych.

W najmłodszym osadnictwie, XIX i XX wieku, stosunek do rzeźby jest najmniej stały i najmniej wyraźny. W obrębie zespołów wysoczyznowych brak wyraźnego i decydującego uprzywilejowania jednych lub zaniedbania innych typów rzeźby. Z tego wynika, że jakością rzeźby nie można bezpośrednio tłumaczyć zapóźnienia większości tych terenów. Na pierwsze miejsce wysuwają się inne elementy geograficzne, z których najważniejszym staje się położenie.

ZNACZENIE POŁOŻENIA GEOGRAFICZNEGO

Przegląd rozwoju osadnictwa wykazał istnienie różnic regionalnych często kontrastowych. Okazała się wyraźnie odmienność stosunku osadnictwa do typów rzeźby zaznaczona w przekroju czasowym. Różnice te występują w stałym i określonym porządku, co pozwoliło stwierdzić istnienie związków pomiędzy rozwojem osadnictwa i rzeźbą terenu oraz określić jakość tych związków i wyjaśnić je.

Jednakże stwierdzenie i zbadanie relacji wzajemnej osadnictwa w pochodzie dziejowym i charakteru rzeźby nie wyjaśnia jeszcze najważniejszych zagadnień, jakie się nasuwają przy analizie rozwoju osadnictwa, ani też nie wyczerpują postawionego tematu. Wskazuje na to choćby wzmiankowana już kilkakrotnie sprawa zapóźnienia osadnictwa w bliższych okolicach Łodzi.

Różnice i kontrasty w zmiennym obrazie osadnictwa utrzymują się stale choć treść terenów kontrastujących jest zmienna. Owa stałość kontrastów i różnic wskazuje nie tylko na bezpośrednie związki pomiędzy osadnictwem i typem rzeźby. Można z niej również odczytać rolę, jaką w rozwoju osadnictwa odegrało położenie geograficzne wyróżnionych jednostek terytorialnych.

¹⁾ J. Hładylowicz — l. c. str. 84 i nast.

E. Schmidt — Geschichte d. Deutschlands im Lande Posen. Bydgoszcz, 1904, str. 352, 392 i nast.

Najwyraźniejsze i w ciągu całych dziejów osadnictwa najtrwalsze kontrasty zachodzą pomiędzy dolinami i terenami wysoczyznowymi. Stąd przy panującym na badanym obszarze układzie większych dolin na peryferiach, zarysowują się silne różnice pomiędzy krainami brzeżnymi i centralnymi. W najdawniejszych okresach obszary brzeżne są najintensywniej zasiedlone, w okresie ostatnim największy przyrost osiedli wykazują tereny centralne.

Dzięki wybitnym wartościom drożnym i bezpośrednim dogodnościom osadniczym doliny chwytają pierwsze fale osadnicze i stają się ośrodkami zasiedlenia. Odnosi się to przede wszystkim do dolin większych i dłuższych, które promieniują za pośrednictwem mniejszych funkcjonujących jako arterie ruchu i ośrodki życia drugiego rzędu. Doskonałą ilustracją tej roli dolin jest mapa rozwoju osadnictwa do XIV wieku włącznie. Z wielkich ośrodków, z Pradoliny Warszawsko - Berlińskiej oraz z dolin Warty i Pilicy wysuwają się strefy intensywnego osadnictwa pomniejszych dolin wsuwające się wgłąb centralnych obszarów wysoczyznowych.

W związku z tym na wszystkich mapach przedstawiających stopień zasiedlenia i na późniejszych wyrażających wartości przyrostu osiedli aż po wiek XIX zaznacza się wybitna różnica wynikająca z położenia geograficznego. Tereny zachodnie i południowo - wschodnie, nawet poza głównymi ośrodkami osadniczymi, przeciwstawiają się swą większą intensywnością zasiedlenia terenom centralnym w okolicach Łodzi i sąsiednim obszarem wschodnim. Ten sam kontrast zachowuje się i na ostatniej mapie, tylko jest wywołany przez odwrotną treść przeciwstawiających się sobie obszarów. W XIX i XX wieku właśnie centralne podłódzkie tereny odznaczają się największym przyrostem osiedli, a krainy w stosunku do nich peryferyczne, dostatecznie już nasycone, posiadają przyrost znacznie mniejszy.

Poza tymi ogólnymi i najbardziej uderzającymi objawami oddziaływania położenia geograficznego na rozwój osadnictwa można wskazać i inne, które nasuwa bardziej drobiazgowo analiza. Na wszystkich mapach z wyjątkiem ostatniej zaznacza się większa intensywność zasiedlenia i przyrostu w krainach położonych bliżej starych ośrodków. Na tym tle wyrastają odmienności w stopniu zasiedlenia nawet w obrębie jednostek należących do tych samych typów rzeźby.

W najdawniejszym okresie historycznym w ten sposób Równiny Szadkowska i Piotrkowska odcinają się od Kolużkowskiej. W jeszcze silniejszym stopniu zarysowuje się znaczenie

położenia geograficznego w XV i XVI wieku, kiedy w marszu na wysoczyznę szczególnie uprzywilejowane są krainy brzeżne, silnie rozdolinione. Tak charakterystyczne w tym czasie wzmożenie osadnictwa równinnego załamuje się wobec centralnie położonej Równiny Kolużkowskiej.

Podobnie uderzający jest fakt osiągnięcia wysokiego stopnia nasycenia osadniczego w Pagórkach Czarnocińskich sąsiadujących z doliną Wolbórki oraz brzeżnych Pagórków Połudzkich.

Odwrótnie Równina Kolużkowska i Pabianicka, Pagórki Tuszyńskie i Lutomiarskie odznaczają się największym na całym obszarze zapóźnieniem w rozwoju osadnictwa. Są to tereny położone centralnie zdala od głównych ośrodków osadniczych i prawie całkowicie pozbawione pomniejszych dolin, któreby prowadziły w głąb wysoczyzny. Wreszcie podkreślić należy negatywną dla rozwoju osadnictwa rolę wzgórz i pagórków krańcowych. Tworzyły one wysoki próg oddzielający przyległe tereny wysoczyznowe od najważniejszego dla całej krainy podłódzkiej ośrodka osadniczego, jakim bezwątpienia była Niecka Łęczycka. Próg ten był trudny do przebycia ze względu na brak przecinających go dolin i szczególnie strome stoki północne. Była to kraina puszczy, która przetrwała aż do czasów ostatnich.

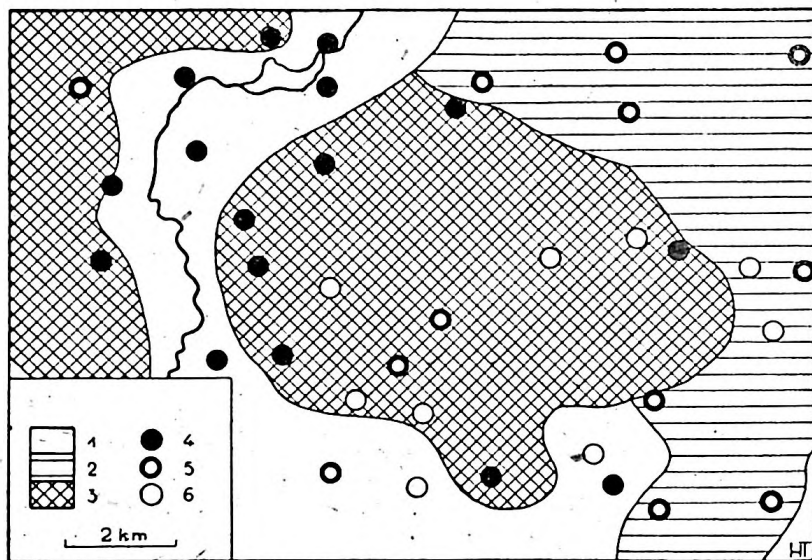
Doniosłość sytuacji geograficznej dla rozwoju osadnictwa jest jasna i niewątpliwa już w świetle przedstawionych rozważań, gdzie brano pod uwagę całe jednostki terytorialne. Blższe badania w zakresie topograficznym napewno uzupełnią ogólnie wyznaczony sens zależności. Wskażą one bliżej na znaczenie sąsiedztwa, gdyż brzeżne partie jednostek wysoczyznowych niewątpliwie odznaczają się dawniejszym i intensywniejszym wzrostem osadnictwa, aniżeli ich części odleglejsze (ryc. 3).

Na tle przeprowadzonej analizy rozwoju osadnictwa wyrastają ogólniejsze problemy związane z antropogeograficzną bezpośrednią i pośrednią rolą dolin i obszarów wysoczyznowych.

Na badanym obszarze doliny były najdawniejszymi ośrodkami życia ludzkiego. Z głównych centrów dolinnych rozszerzało się ono do mniejszych i za ich pośrednictwem wkraczało z biegiem czasu na dalsze wysoczyznowe obszary. Pośrednio więc układ dolin i ich gęstość decydowały o formowaniu się osadnictwa na terenach ponaddolinnych.

W rzeczywistości szczególna rola dolin nie ograniczała się jedynie do osadnictwa, jak i nie ograniczała się do niego ich własna treść antropogeograficzna. Doliny były nie tylko najdawniejszymi ośrodkami osadniczymi i naturalnymi drogami,

ale przez długie wieki odznaczały się najbujniejszym życiem. Najwcześniej miały uformowany obraz gospodarczy, zorganizowane życie społeczno - polityczne i posiadały najbogatsze przejawy kultury. Prastare ośrodki zasiedlenia i życia ludzkiego

Ryc. 3. Przykład rozwoju osadnictwa na wysoczyźnie.
Picture of the development of settlement on uplands.

1. Dolina Grabli i Kotlina Szczercowska — valley of Grabia and Basin of Szczerów;
2. Równina Łaska — plain of Łask; 3. Pagórki Podulskie — low hillocks of Podula;

4. osiedla najstarsze — the earliest settlements; 5. osiedla z XV i XVI w. — settlements of XV and XVI c.; 6. osiedla z XIX i XX w. — settlements of XIX and XX c.

były źródłami wszystkich najważniejszych procesów przeobrażających oblicze obszarów wysoczyznowych i przez długie wieki były siedzibami wszystkich ośrodków dyspozycji.

O bujności życia dolinnych ośrodków zasiedlenia w zamierzchłych czasach przedhistorycznych świadczy rozmieszcze-

nie skarbów i importów¹⁾. Są one dowodem żywszych tutaj związków ze światem, większej ruchliwości, organizacji i bogactwa.

Tu się zaczęło życie osiadłe i związana z nim gospodarka rolna, która wychodząc na wysoczyznę początkowo ograniczała się do jej części brzeżnych niewiele oddalonych od krawędzi dolin. Z chwilą, kiedy objęła ona rozleglejsze obszary, spowodowała zasadnicze przeobrażenie terenów wysoczyznowych i narzuciła podstawy wielkiego rozwoju osadnictwa.

Podobny rozwój można śledzić także w zakresie organizacji politycznej i administracyjnej. W czasach przedhistorycznych i wczesnohistorycznych informuje o tym rozmieszczenie grodzisk, które niezależnie od funkcji związanych z ich głównymi typami, pośrednio niewątpliwie świadczą o istnieniu organizacji politycznej czy administracyjnej. Rozmieszczenie ich wskazuje dowodnie na pierwszorzędne znaczenie ośrodka łączycykiego, a w dalszym ciągu i na inne ośrodki zasiedlenia.

Bardzo interesujące jest narastanie ośrodków administracyjnych na badanym obszarze²⁾. Odbywało się ono zgodnie z wzmagającym się stopniem zasiedlenia oraz z odmiennym w czasie funkcjonowaniem terenów brzeżnych i środkowych. W następstwie rozrastania się osadnictwa i życia gospodarczego na wysoczyźnie ośrodki administracyjne położone początkowo wyłącznie na peryferiach przesunęły się ku środkowi (ryc. 4).

Najdawniejsze grody kasztelańskie istniejące już przed XIII wiekiem występują wyłącznie w krainach brzeżnych. W Niece Łęczyckiej leżały Łowicz i Łęczyca. U wylotu doliny Warty do Niecki Łęczyckiej znajdował się Spicymierz, a dalej w tej samej dolinie Sieradz. Również peryferyczne położenie wykazują Rozprza — w dolinie Luciąży i Wolbórz w dolinie Wolbórki.

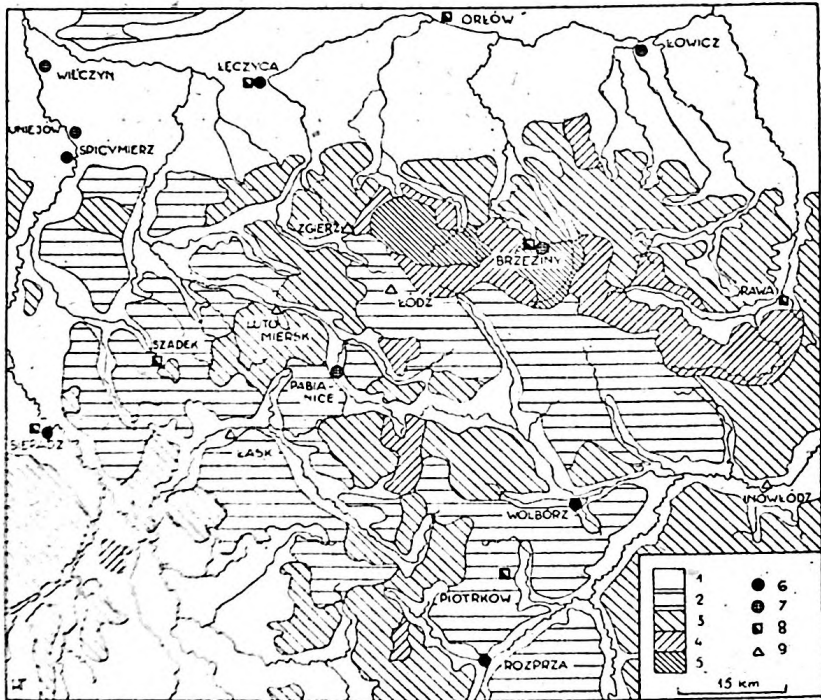
Późniejsze, z XIII i XIV wieku, grody kasztelańskie odznaczają się już nieco inną sytuacją. Gród brzeziński znajduje się w głębi terenów wysoczyznowych, w bezpośrednim sąsiedztwie

¹⁾ Mapa rękopiśmienna opracowana przez A. Gardawskiego w Miejskim Muzeum Prehist. w Łodzi.

²⁾ A. Stebelski — Przeszłość administracyjna ziem województwa łódzkiego. Rocznik Oddziału Łódzkiego Polskiego Tow. Historycznego. Łódź 1929. str. 1 — 42 i mapy.

wzgórz. Podobnie Piotrków wyrasta wśród wysoczyznowej Równiny Piotrkowskiej. Wreszcie w samym środku obszaru zjawiają się Pabianice odosobnione i położone daleko od wszystkich innych ośrodków administracyjnych istniejących w tym czasie. Jedynie Orłów pozostaje na peryferii.

Rozwój osadnictwa odbywał się z wielkich zagłębień peryferycznych ku środkowi za pośrednictwem drugorzędnych arterii dolinnych. Podobnie i nowsze grody kasztelańskie wiążą

Ryc. 4. Rozwój ośrodków administracyjnych.
The development of administration - centres.

1. doliny i kotliny — valleys and basins; 2. równiny — plains; 3. pagórki niskie — low hillocks; 4. pagórki wysokie — hillocks; 5. wzgórza — hills.

6. starsze grody kasztelańskie — early castle - townships; 7. późniejsze grody kasztelańskie — later castle - townships; 8. stare ośrodki powiatowe — early district - centres; 9. późniejsze ośrodki powiatowe — later district - centres.

się z tymi naturalnymi szlakami. Brzeziny leżą przy końcu doliny Mroźcy, Piotrków nad Strawą, a do Pabianic prowadzi droga doliny Neru i Dobrzyńki.

W XV wieku, kiedy ustalili się podział województw na powiaty, większość grodów kasztelańskich stała się siedzibami powiatów. Wśród nich nie znalazły się jednak Pabianice i wskutek tego wszystkie ośrodki administracyjne pozostały na obrzeżeniach obszaru. Wyrazem wzrastającego znaczenia obszarów wysoczyznowych jest powstanie ośrodka powiatowego w Szadku, czyli w zachodniej, bardziej dostępnej części obszarów wysoczyznowych.

Nowe centra administracyjne powstają dopiero na przełomie XVIII i XIX wieku. Obok peryferycznie położonych Inowłódza i Warty najciekawsze jest zjawienie się Zgierza i Lutomińska, nowych siedzib powiatowych w krainie środkowej.

Wreszcie w 1867 r. Łódź i Łask stają się miastami powiatowymi.

Ostatnim etapem procesu wzmaganie się znaczenia ośrodków dyspozycji położonych centralnie było przeniesienie władz administracyjnych II instancji z Piotrkowa do Łodzi, co dokonało się w latach 1915 — 1919.

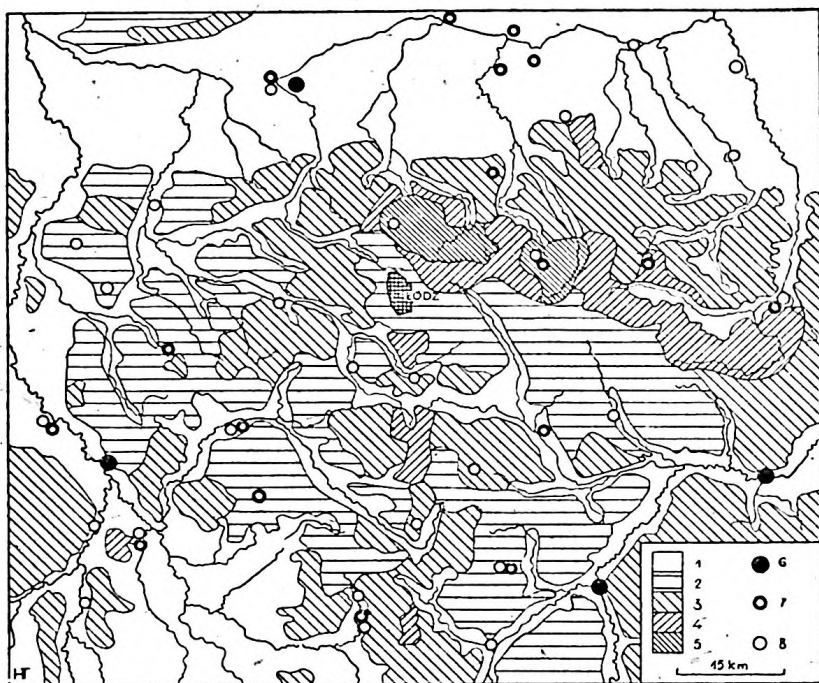
Analiza rozmieszczenia monumentalnych zabytków sztuki, zwłaszcza architektury, wzbogaca również wnioski o antropogeograficznym znaczeniu położenia geograficznego. Najwspanialsze i najstarsze dzieła architektoniczne znajdują się wyłącznie w starych ośrodkach dolinnych. W całości obrazu uderza analogia do rozwoju osadnictwa. Pomniki sztuki poczynając od peryferii obszaru ku jego centrum stają się coraz mniej monumentalne i młodsze (ryc. 5).

Pomniki sztuki romańskiej występują wyłącznie w krainach dolinnych tworzących obrzeżenie łódzkiego płatu wysoczyznowego. W dolinie Pilicy wznosi się kościół św. Idziego w Inowłodzu i cysterski Sulejów. Niecka Łęczycka posiada archikolegiatę tumską, a w dolinie Warty znajduje się Strońsko.

Kościół gotycki otaczają dość zwartym pierścieniem cały obszar środkowy. Jednakże w rozmieszczeniu ich zaznacza się już przenikanie na tereny wysoczyznowe. Dowodzą tego przykłady Piotrkowa, Będkowa, Brzeziny, Szadku i Łasku. Widoczna jest również rola dolin pobocznych w tym przenikaniu sztuki gotyckiej. W podanych przykładach zaznaczają się odpowiednio doliny Strawy, Wolbórki, Mroźcy, Pisi i Grabi.

W całości przedstawionego obrazu uderza różnica między zachodnim i wschodnim płatem wysoczyznowym. W rozdoli-

nionej, bardziej dostępnej części zachodniej występują monumentalne zabytki gotyckie dość liczne, natomiast w części wschodniej, w głębi, nie ma ich wcale z wyjątkiem Będkowa w dolinie Woiborki.

Ryc. 5. Rozmieszczenie starszych zabytków architektury.
Repartition of ancient architecture - monuments.

1. doliny i kotliny — *valleys and basins*; 2. równiny — *plains*; 3. pagórki niskie — *low hillocks*; 4. pagórki wysokie — *hillocks*; 5. wzgórza — *hills*.

6. zabytki romańskie — *monuments of Romanesque art*; 7. gotyk — *monuments of Gothic art*; 8. renesans i barok — *monuments of Renaissance and Baroque*.

Ku środkowi obszaru zanikają również i zabytki barokowe, które są charakterystyczne dla brzeżnych partii wysoczyznowych. Wreszcie w miarę postępowania ku środkowi pozostają jedynie zabytki późniejsze, głównie klasycystyczne.

Rozważania nad szeregiem obrazów rejestrujących i zestawiających układy faktów, które istniały w poszczególnych okresach czasu w określonym stosunku sąsiedzkim, a więc rozważania nad zestawieniem obrazów statycznych doprowadziły do wniosków wychodzących poza granice ujęcia statycznego. Okazały bowiem zjawiskową stronę badanych faktów, pozwoliły odczytać niektóre procesy i wskazały funkcje elementów geograficznych.

Na tle przeciwieństwa pomiędzy dolinami i terenami wysoczyznowymi zaznaczyły się ich funkcje antropogeograficzne. W położeniu geograficznym poszczególnych jednostek terytorialnych zarysowały się zasadnicze różnice funkcjonalne, które znalazły swój wyraz zarówno w obrazie antropogeograficznym, jak i oczywiście również w zjawiskach, które go formowały. Tereny dolinne funkcjonowały, jako strefy największej aktywności. W związku z tym obszary peryferyczne badanej krainy zajęte przez wielkie doliny, lub w ich sąsiedztwie najbardziej rozdolinione, były dziedzinami wczesnych i szybko dokonywujących się procesów. W podstawie tych zdarzeń leżą drożność i optymalna dogodność osadnicza dolin, a pośrednio i rozdolinionych, dostępnych terenów wysoczyznowych. Natomiast obszary centralne, odległe od większych dolin, w słabym stopniu z nimi powiązane za pośrednictwem małych dolin, a nawet odgródzone wysokimi progami, odznaczały się przez długie wieki większą biernością wynikającą z ustronności, jako naczelniej cechy ich położenia.

W rozwoju osadnictwa różnica pomiędzy obszarami drożnymi i ustronnymi zaznaczyła się w tempie. W miarę zanikania drożności opóźniał się pochod osadnictwa zakończony najpóźniej na terenach najbardziej ustronnych.

Równoległe do postępującego osadnictwa narastały i inne elementy antropogeograficzne ulegające podobnemu opóźnieniu na terenach bardziej ustronnych. Czasowe zjawisko opóźnienia znalazło swój wyraz przestrzenny w odmiennościach antropogeograficznych elementów krajobrazu.

W rozmieszczeniu kształtów osiedli wiejskich zaznacza się wyraźna różnica pomiędzy terenami brzeżnymi i centralnymi. Typy starych, zwartych osiedli są najpospolitsze w dolinach i przyległych rozdolinionych obszarach. W miarę zaś narastania ustronności stają się coraz rzadsze i zanikają. Miejsce ich zajmują młode osiedla luźne, często o bardzo charakterystycznym, regularnym zarysie, jak np. prostokątny Ksawerów lub gwiazdzista Nowosolna.

Dokoła tych starych osiedli wiejskich uformował się odwieczny obraz rolniczy, gdy na obszarach ustronnych długo przetrwały puszcze i pustacie, których zapóźnione przetrwanie pozostawiło szereg charakterystycznych śladów w dzisiejszym obrazie antropogeograficznym. Chyba najbardziej uderzające są zachowane dość licznie na tych puszczańskich ustroniach ule kładowe i świątki wyrzeźbione w pniach i pozostawione w ich wydrążeniach. Można je nazwać świątkami kładowymi.

Osiedla wiejskie na obszarach starej, dawnej gospodarki rolnej zachowują przeważnie czysto wiejski tryb życia. Natomiast na terenach młodych włącza się element przemysłowy. Podobnie miasta i miasteczka starych osadniczo krain są jedynie naturalnymi ośrodkami mniejszych lub większych okręgów rolniczych. Całkiem inne są miasta krainy zapóźnionej w osadniczym rozwoju. Ani ze względu na sytuację, ani przez treść gospodarczą nie są one centrami rolniczymi i tylko w sposób wtórny i niedoskonały są w ogóle ośrodkami jakichś obszarów. I tu występuje niesłychanie ciekawe zjawisko antropogeograficzne, wyjaśniające oryginalne funkcje osiedli w bliższych okolicach Łodzi.

Ścisłejszy obszar podłódzki wskutek swego ustronnego położenia odznaczał się zapóźnieniem w rozwoju i niesłychaną biernością w stosunku do zdarzeń i przemian wychodzących z obszarów peryferycznych¹⁾. Aż w pewnym momencie obszar ten zareagował na zewnętrzne podniety, uaktywnił się i zaczął funkcjonować z nateżeniem nieznanym dotychczas w sąsiedztwie. A przyczyna tej niebywałej aktywności wywodzi się paradoksalnie z właściwości zapóźnionego ustronia. Wolno tu chyba mówić o inwersji antropogeograficznej.

W epoce prób zaszczepienia przemysłu w Polsce środkowej wszystkie obszary starego osadnictwa zareagowały ujemnie na wszelkie próby adaptacji nowej formy życia gospodarczego²⁾. Nie było na nie miejsca w dawno uformowanym obrazie gospodarczym. I wtedy niespodziewanie i nieoczekiwanie poruszony został nietknięty potencjał wielkich możliwości zapóźnionego zakątka. Chłonne i puste tereny, olbrzymie lasy i znaczny zasób niezużytej energii wodnej przedstawiały wielkie wartości niezorganizowane i wolne. Nowa forma gospodarki, przemysł,

¹⁾ J. Dylak — Powstanie Łódzkiego Towarzystwa Naukowego na tle kulturalnego rozwoju środowiska. Sprawozdania Ł.T.N. Rok I, nr 1, Łódź 1947, str. 3 — 11.

²⁾ J. Dylak — Położenie geograficzne Tumu i Łęczycy. Rocznik Oddz. Łódz. Polskiego Tow. Historycznego. Łódź 1939, str. 109 — 128.

nie musiała się zmagać z jakimiś innymi okrzepłymi i dostatecznie wielkimi. Przyjęła się więc i rozrosła, stając się równocześnie bezpośrednią przyczyną ożywienia ruchu osadniczego na tym obszarze i powodując zakończenie odwiecznych procesów rozwojowych w krainie podlódzkiej, która została nasycona do kresu dzisiejszych możliwości.

W ostatecznym uformowaniu obrazu osadniczego bliższych okolic Łodzi zaznaczyła się niesłychana doniosłość położenia geograficznego, którego poważne znaczenie zarysowało się dostatecznie jasno w całym rozwoju osadnictwa w krainie podlódzkiej. Na marginesie rozważań dotyczących roli położenia geograficznego w pochodzie osadnictwa i właśnie w związku z jego rozwojem objawiła się również doniosłość sytuacji geograficznej w kształtowaniu innych elementów antropogeograficznego obrazu.

UWAGI O CHARAKTERZE ZWIĄZKÓW POMIĘDZY CZŁOWIEKIEM I ŚRODOWISKIEM GEOGRAFICZNYM

Przy okazji zebrania wyników określających treść stosunków pomiędzy elementami obrazu antropogeograficznego i jego tłem fizycznym nasuwa się zagadnienie o charakterze raczej formalnym. Dotyczy ono jakości związków łączących człowieka ze środowiskiem naturalnym. Niektóre z tych związków wyrażają zależność dzieł ludzkich, a przez to i czynności człowieka, od warunków fizjograficznych. W postawionym zagadnieniu wysuwa się na plan pierwszy sprawa swobody działania ludzkiego w granicach określonych przez fizjograficzne warunki tła, na którym te działania się odbywają.

W ciągu całych dziejów osadnictwa, przez cały czas postępowania pochodzącego osadnictwa na badanym obszarze obserwuje się stałą i określoną zależność osiedli od ukształtowania powierzchni. W dawniejszych okresach osadnictwo prawie nie wykracza poza ramy form wklęsłych, poza doliny, kotliny i niecki. Na wysoczyźnie, jako pozycja dodatnia, rysują się wyjątki niektórych terenów pagórkowych. Zresztą krainy wysoczyznowe zdają się być bezładne i na rozległych przestrzeniach pokryte lasami. Poza ściślejszymi terenami zamieszkiwania, nawet i w trwalszym zasięgu ludzkiego działania są tylko niewielkie, brzeżne płaty wysoczyznowe. Obok zależności w stosunku do rzeźby dołącza się także i zależność od położenia geograficznego. Człowiek porusza się i działa na obszarach drożnych. Krainy

ustronne, odległe od wielkich ośrodków dolinnych pozostają niedostępne.

Wobec istnienia tak regularnie i stale zachodzących związków pomiędzy osadnictwem i rzeźbą terenu nasuwa się możliwość interpretowania tych związków, jako zależności koniecznych. W takim ujęciu osadnictwo pozostawałoby w bezwzględnej zależności od warunków morfologicznych.

Pogląd taki musiałby się jednak liczyć z pewnymi ograniczeniami i zastrzeżeniami. Zasadniczo mógłby się opierać jedynie na osadnictwie najdawniejszych okresów, kiedy związek z rzeźbą okazywał się najbardziej rygorystycznie. Należałoby założyć, że człowiek mógł się osiedlać swobodnie na rozmaitych terenach pozadolinnych dopiero po wzmożeniu uzbrojenia technicznego. Trzeba by wreszcie dowieść, że w najdawniejszych epokach człowiek istotnie nie był w stanie zasiedlać terenów wysoczyznowych, że przynajmniej na początku osadnictwa tereny te stawały opór, którego człowiek ówczesny nie mógł przełamać.

Jak się te sprawy przedstawiały w rzeczywistości wynurzającej się w rezultacie badań nad najdawniejszym osadnictwem? Po pierwsze już na podstawie przeprowadzonego opracowania podłódzkiego obszaru można stwierdzić, że nawet na progu stałego osadnictwa doliny były wprawdzie głównymi terenami zamieszkiwania, ale bynajmniej nie jedynymi. We wszystkich okresach przedhistorycznych spotyka się znaczną liczbę osiedli wysoczyznowych. W pierwszym zaś z wyróżnionych etapów rozwoju osadnictwa historycznego zaznaczają się niektóre obszary wysoczyznowe posiadające ponad 50% współczesnej liczby osiedli. W obrębie istniejących na obszarze podłódzkim zespołów morfologicznych nie ma mowy o absolutnej niedostępności jakichś terenów ze względu na ich ukształtowanie powierzchni. Także i lasy niewątpliwie pokrywające rozległe powierzchnie wysoczyzn nie stanowiły wbrew pospolitym na ten temat poglądom ¹⁾ nieprzezwycięzonej przeszkody nawet dla człowieka neolitycznego. ²⁾

¹⁾ E. Wähle — Ostdeutschland in jungneolithischer Zeit. Ein prähistorisch - geographischer Versuch. Würzburg 1918.

J. Hładyłowicz — l. c. str. 43 — 51:

²⁾ R. Tüxen — Die Grundlagen der Urlandschaftsforschung. Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte Nr. 5. Hildesheim u. Leipzig, 1931.

J. Dylik — Osadnictwo ..., str. 28 — 35:

J. Dylik — Recenzja cytowanej pracy Hładyłowicza. Czasopismo Geogr. 1934, str. 174 — 176.

Krajobraz przedstawiał szeroki wachlarz możliwości w zakresie rzeźby, położenia geograficznego i innych elementów naturalnego środowiska. Działający człowiek nie stawał wobec nich, jak przed rygorystycznie określonym porządkiem, w którym wytknięto drogi jego postępowania¹⁾. Zastając zorganizowaną fizyczną część krajobrazu musiał zrozumieć sens tej organizacji, odnaleźć w niej własne miejsce oraz stworzyć i zorganizować antropogeograficzną treść krajobrazu.

Powstawanie dzieł ludzkich w krajobrazie i powlekanie go treścią antropogeograficzną musiało być ściśle związane z interpretacją środowiska fizycznego. Dokonywał jej człowiek szukający odpowiednich warunków do swych rozlicznych potrzeb często zmiennych i narastających. Antropogeograficzna interpretacja fizycznych elementów krajobrazu prowadziła do możliwie najdogodniejszego i najłatwiejszego zaspokojenia elementarnych potrzeb: zamieszkiwania, bezpieczeństwa i wyżywienia. Znajdując odpowiednie miejsca i tereny, człowiek określał antropogeograficzne funkcje elementów i zespołów geograficznych. W ten sposób planował przestrzennie swoje zamierzenia osadnicze, obronne, gospodarcze i inne. Na tym tle organizował obraz antropogeograficzny wiążąc go możliwie najściślej z istniejącym porządkiem fizycznego środowiska.

Antropogeograficzna interpretacja krajobrazu nie była dziełem jednorazowym, nie została dokonana w jednej epoce, lecz trwała przez cały czas istnienia ludzkiego i odbywa się również obecnie. W ciągu dziejów zmieniały się jej cele równocześnie z rozwijającymi się i mnożącymi potrzebami. Obok zmienności potrzeb ważne miejsce w interpretacji antropogeograficznej zajmuje zmienność możliwości ludzkich.

Wobec zmienności potrzeb i możliwości ludzkich również i pojęcie terenów najdogodniejszych nie jest jednoznaczne nawet dla tej samej kategorii potrzeb w rozmaitych czasach. Chyba najbardziej stałe są warunki osadnicze w zakresie ściślejzego zamieszkiwania. Natomiast interpretacja krajobrazu dla terenów działania, dla gospodarki prowadziła w ciągu dziejów do wielu rozwiązań na skutek dużej zmienności potrzeb i możliwości, którymi człowiek w różnych czasach rozporządzał.

¹⁾ L. Febvre — *La terre et l'évolution humaine*. Paryż 1947, str. 30—34.

J. Bowman — *Geography in relation to the social sciences*. Report of the Commission on the Social Studies. Part V. Charles Scribner's Sons. New York 1934, str. 37 — 39.

A. Demangeon — *Problème de Géographie Humaine*. Paryż 1947, str. 30 — 34.

Nowe lub zmienione potrzeby mogą wywołać nie tylko bezpośrednie zmiany w stosunku człowieka do elementów środowiska fizycznego, jak np. w następstwie rozwoju gospodarki folwarcznej zmienił się stosunek człowieka do równin wysoczyznowych. Mogą one bowiem stworzyć także pewne konieczności pośrednie. Wspomniana zmiana w gospodarce rolnej skłoniła człowieka do usunięcia lasów z równin wysoczyznowych na rzecz rozległych łąnów zbożowych. Było to następstwo bezpośrednie. Masowe zaś powstawanie osiedli równinnych wynikało z względnych konieczności pośrednio. Nie zmieniły się warunki ściślejszego zamieszkiwania, dla którego nadal pewne elementy formy dolinnej były najdogodniejsze. Nie podobna jednak było gospodarzyć na odległych terenach wysoczyznowych pozostając w dolinach.

SYNTETYCZNY OBRAZ REGIONALNY

W oparciu o zebrany i uporządkowany materiał faktyczny oraz o dorobek analizy i wyjaśnienia wolno przejść do ostatniej fazy pracy. Celem jej jest regionalne przedstawienie o charakterze konstrukcji syntetycznej (mapa V).

Na schyłku średniowiecza wszystkie krainy peryferyczne, z wyjątkiem Kotliny Szczercowskiej, osiągają wysoki stopień nasycenia osadniczego. Są to niewątpliwie ośrodki zasiedlenia odziedziczone po czasach przedhistorycznych.

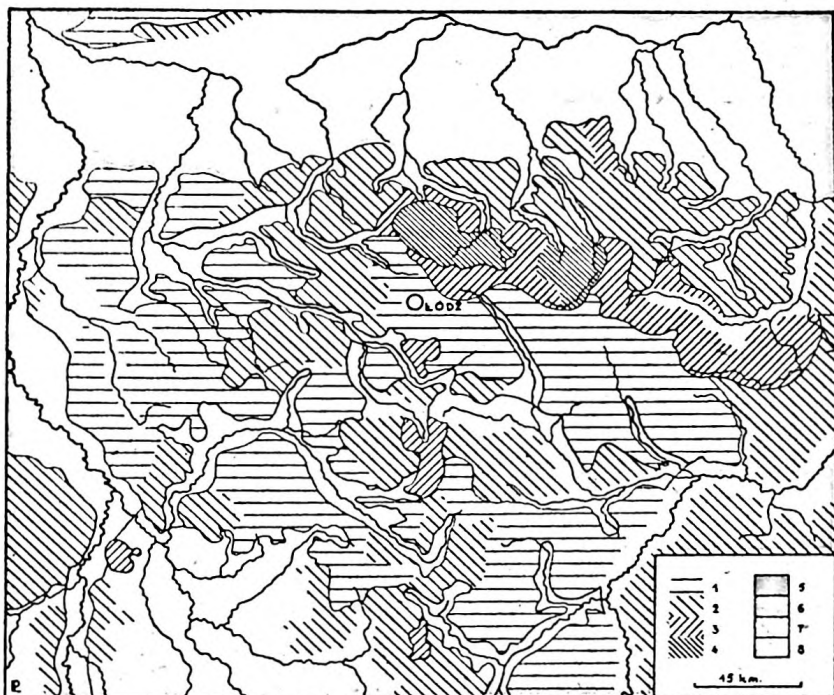
Na pierwsze miejsce wysuwa się Niecka Łęczycka, jako strefa pradawnych migracji użytkujących ten naturalny szlak drożny. Podobny stopień zasiedlenia mają doliny wkraczające w głąb wysoczyzny. Są to doliny Warty, Grabi, Neru i Bełdówki, Moszczenicy, Mrogi i Mroźcy, Skierniewki, Wolbórki i Łuciąży, oraz w mniejszym stopniu wszystkie inne doliny.

W rezultacie osadniczego oddziaływania dolin zasiedlane są sąsiedzkie tereny wysoczyznowe. Odbywa się to jednak w tempie zwolnionym i tylko niektóre obszary brzeżne osiągają wyższy stopień nasycenia. Do stopnia zasiedlenia dolin zbliżają się tylko Pagórki Czarnocińskie.

Panujące w tym czasie osadnictwo dolinne odpowiada ograniczonej gospodarce rolnej i korzysta z dostatku miejsca w dolinach, które odznaczają się największymi dogodnościami osadniczymi.

Bliska wyłączności przewaga osadnictwa dolinnego kończy się w XV i XVI wieku. Otwiera się epoka wysoczyzn, zwłaszcza równinnych. Rozwinięte rolnictwo nastawione na masową pro-

Mapa V.

Rozwój osadnictwa.
The development of settlement.

1. Równiny — plains; 2. pagórki niskie — low hillocks; 3. pagórki wysokie — hillocks; 4. wzgórze — hills.

Obszary zasiedlone głównie: — the areas chiefly colonized: 5. do końca XIV w. — before the end of XIV c.; 6. w XV i XVI w. — in XV and XVI c.; 7. w XVII i XVIII w. — in XVII and XVIII c.; 8. w XIX i XX w. — in XIX and XX c.

dukcję zbóż nie mieści się już w granicach dolin i na najbliższych skrawkach wysoczyznowych. Rozlewa się szeroko ponad dolinami obejmując najdogodniejsze do tego celu tereny równinne. Związane ściśle z rolnictwem osadnictwo rezygnuje z szeregu dogodności dolinnych i również rozpościera się na wysoczyźnie.

Wolne, nieopanowane tereny kurczą się, ale nie wszędzie w jednakowym stopniu. Wielki marsz wysoczyznowy osadnictwa odbywa się na obszarach bezpośrednio sąsiadujących ze starymi ośrodkami zasiedlenia.

Wysokie wartości zasiedlenia określone przez co najmniej 45% liczby dzisiejszych osiedli osiąga wielki płat obejmujący Pagórki Niemysłowskie, Równiny Szadkowską i Łaską, Pagórki Podulskie, Dłutowskie i Rzgowskie oraz Równinę Piotrkowską. W północno-wschodniej części obszaru podobne nasilenie występuje w Pagórkach Jeżowskich, Strykowskich i Wzgórzach Brzezińskich.

Natomiast obszary centralne, położone ustronnie i ubogie w naturalne arterie dolinne, nasycają się powoli i nie biorą udziału w rozwoju rolnictwa i związanego z nim ruchu osadniczego. Słabe jest również osadnictwo Kotliny Szczercowskiej, zapewne głównie z powodu niegościnnych i podmokłych gruntów, które nie mogły rywalizować z urodzajnymi terenami wymienionych równin wysoczyznowych.

Z końcem jednak tego okresu na tyle nasyciły się dogodniejsze obszary, że niewielki zresztą przyrost osadnictwa w XVII i XVIII wieku zwrócił się przede wszystkim właśnie ku terenom gorszym, podmokłym i piaszczystym.

Najpoważniejsze miejsce w tym etapie rozwoju osadnictwa na całym badanym obszarze zajmuje Kotlina Szczercowska. Prawie czwarta część wszystkich osiedli istniejących tam pochodzi z tego okresu.

Równocześnie niemal wszystkie doliny dopełniają swe osadnictwo. Dzieje się to głównie w zakresie wilgotnych terenów dennych i mniejszych lub większych zespołów wydmowych.

Osadnictwo wysoczyznowe nie doznaje większego wzmocnienia z wyjątkiem Równiny Pabianickiej, Pagórków Bełchatowskich, Rudzkich, Żelechlińskich oraz Wzgórz Łagiewnickich.

Mimo to do końca XVIII wieku prawie cała kraina podłódzka osiągnęła już bardzo wysoki stan nasycenia osadniczego. Wielki niedobór wykazywały jedynie bliższe okolice Łodzi. Nie weszły one w orbitę wielkich przemian, które się dokonały w rolnictwie i osadnictwie na schyłku średniowiecza i w epoce renesansu.

Wielki płat środkowy, obejmujący Pagórki Ozorkowskie i Lutomierskie, a dalej równiny Pabianicką i Kuluszkowską oraz Pagórki Tuszyńskie, do końca XVIII wieku nie osiągnął nawet 50% współczesnego zasiedlenia.

Tereny te zdobyła dopiero rewolucja przemysłowa w pierwszej połowie XIX wieku. Przemysł, który się przyjął paradoksalnie w tym ustronnym zakątku — właśnie na skutek wielkich możliwości wynikających z braku dostatecznej antropogeograficznej organizacji przestrzeni — stał się bezpośrednią przyczyną największego na tym obszarze ruchu osadniczego.

WYNIKI PRACY

Przeprowadzone badania nad rozwojem osadnictwa w krainie podłódzkiej doprowadziły do szeregu wniosków o znaczeniu regionalnym i ogólnym.

1. Okazało się, że istnieje pewien porządek przestrzenny w rozwoju osadnictwa. Został określony wiek przeważających fal osadniczych dla składowych jednostek podłódzkiego obszaru. Zaznaczony porządek przestrzenny w rozwoju osadnictwa wynika ze stwierdzenia określonego stosunku rozwoju osadnictwa do form terenu i do położenia geograficznego wyróżnionych jednostek.
2. W zakresie stosunku do rzeźby terenu stwierdzono, że poszczególne typy rzeźby mają swe stałe miejsca w chronologicznym szeregu następujących po sobie faz osadniczych. Porządek ten zawsze wyraźny i w zasadzie stały doznaje pewnych zakłóceń, które wynikają z innych warunków. Najważniejszym z nich jest położenie geograficzne.
3. Znaczenie położenia geograficznego w rozwoju osadnictwa objawiło się przede wszystkim w stwierdzonej odmienności przeważającego wieku osadnictwa na terenach brzeżnych i środkowych. Większe krainy dolinne, obwodowe w stosunku do Wysoczyzny Łódzkiej odznaczają się najdawniejszym osadnictwem. Dalszy postęp osadnictwa obejmował najprzód brzeżne jednostki wysoczyznowe, a najpóźniej dotarł do wyżynnego środka obszaru. Pochód osadnictwa nie odbywał się szerokim frontem i nie obejmował odrazu rozległych przestrzeni. Wytycznymi dlań były drugorzędne doliny, wzdłuż których wyciągał się wąskimi naogół strefami. Brzeżne czę-

ści płatów wysoczyznowych były uprzywilejowane w porównaniu z powierzchniami położonymi głębiej, dalej od krawędzi dolinnych. W związku z tym okazało się niezmiernie doniosłe znaczenie stopnia rozdolinienia terenów wysoczyznowych. Obszary najslabiej rozdolinione odznaczają się największym zapóźnieniem osadniczym.

4. Stwierdzenie wieku osadnictwa dla poszczególnych jednostek terenowych wzbogaca wiedzę regionalną. Równocześnie znajomość postępu osadnictwa pozwala zrozumieć szereg innych cech antropogeograficznych z rozwojem osadnictwa związanych. Czysto rolniczy charakter obszarów peryferycznych wiąże się z terenami o najdawniej uformowanym obrazie osadniczym. Dzisiejszy region przemysłowy natomiast pokrywa się z obszarami dawnych pustaci, które dopiero w ostatnich czasach zostały zasiedlone.

Obszar środkowy, który dziś mieści najważniejszy ośrodek dyspozycyjny aż do końca XVIII wieku nie posiadał żadnych centrów administracyjnych. Wynikało to z zapóźnienia osadniczego.

W związku z brakiem jakichkolwiek wybitniejszych ośrodków zaludnienia obszar centralny nie posiada zupełnie dawniejszych i świetniejszych zabytków sztuki. Rozmieszczenie ich jest wiernym odbiciem pochodzenia osadnictwa. Romańskie zabytki występują wyłącznie poza Wysoczyzną Łódzką w dolinnych krainach obwodowych. Gotyk charakteryzuje skrajnie brzeżne partie wysoczyznowe. Dalej w głąb rozdolinionych płatów wysoczyznowych sięga renesans i barok. Natomiast wewnętrzna, najbardziej zwarta część obszaru jest dziedziną zabytków wyłącznie późniejszych.

5. W przebiegu rozwoju osadnictwa od średniowiecza do czasów ostatnich dokonano się ciekawe przesunięcie głównych ośrodków aktywności ludzkiej. Od zarania dziejów, a nawet od czasów przedhistorycznych znajdowały się one na obwodzie Wysoczyzny Łódzkiej. Dawniej ustronny i bierny obszar środkowy w bezpośrednim sąsiedztwie Łodzi około połowy XIX stulecia osiągnął nagle tak wielkie natężenie aktywności, że tereny obwodowe stały się relatywnie bierne i opuszczone. Z faktem tym wiąże się cały szereg wtórnych przeobrażeń antropogeograficznych. Proces, który się tutaj dokonał możemy nazwać inwersją antropogeograficzną.

6. Zmienny w czasie stosunek osiedlającego się człowieka do różnych typów rzeźby oraz stwierdzone odwrócenie funkcjonowania terenów brzeżnych i środkowych stanowią zaprzeczenie skrajnie deterministycznych poglądów na jakość związków łączących człowieka ze środowiskiem antropogeograficznym. Interpretacja warunków geograficznych prowadziła do różnych rozwiązań zależnie od zmiennych celów i możliwości człowieka.

THE DEVELOPMENT OF SETTLEMENT IN THE ŁÓDŹ-REGION

This work contains a study of the development of settlement on the background of relief-form and of geographical site. Hence, apart from results of an immediate regional significance based upon the separation of the areas of earlier from those of later settlement, an outstanding importance has been ascribed to conclusions bearing a general-geographical character.

The investigations include the environs of Łódź, which are marked by considerable contrasts both of relief-form and of geographical site. It is here that the Southern Uplands disappear. Their last element in the north, the upland peninsula of Łódź, penetrates far into the Central Polish Lowland, which surrounds it on three sides. The spur of the upland peninsula of Łódź, decidedly determines the main feature of the geographical site of this area, which is doubtless seclusion. This causes and explains many other peculiarities of the anthropogeographical pattern of the Łódź-region.

Our study of the development of settlement is based upon the morphographic differentiation of the investigated area ¹⁾. The following types of country have been distinguished: valleys and basins, plains, low hillocks, hillocks and hills (fig. 1).

The records concerning prehistoric settlement on our area are rather scarce on account of the rarity of findings and of the lack of spacial uniformity in archeological investigations. Yet the localization of these findings and the analogy with other better investigated areas lead to the assumption that the prehistoric

¹⁾ J. Dylak — Ukształtowanie powierzchni i podział na krainy podłódzkiego obszaru. Unités morphographiques des environs de Łódź. Societas Scientiarum Łodziensis. Sectio III, nr 3. Łódź 1948.

settlements were chiefly concentrated in river-basins and that above the valleys they mainly favoured hills ¹⁾).

Historical settlements of an age that has been established on the ground of the dates of the first allusions to them found in records are divided into four chronological groups: up to the end of the XIV-th, the XV-th and XVI-th c, the XVII-th and XVIII-th c. and the latest period of the XIX-th and XX-th c.

The number of contemporary settlements within each of the distinguished morphographical units has been calculated. The results thus achieved have served as bases for the definition of the co-relation between settlement at different periods and both the morphographical countries and the types of land-forms. The numerical proportion of the settlements known before the end of the XIV-th c. to the number of settlements existing in our days, determines within the limits of each particular regional unit the percentage of its degree of colonization, whereas the corresponding proportion of the number of settlements appearing successively in subsequent periods expresses, likewise in percent figures, the value of the increase of settlement (see statistical table).

The pattern of the earliest historical settlement (to the XV-th c.) is extremely interesting on account of its strong differentiation and its variety of contrasts (see map I).

The enclosed table of the degree of settlement within the compass of the distinguished types of morphological countries plainly shows that settlement was chiefly located in valleys and other concave forms, then successively on hills, low hillocks, hillocks and plains.

Valleys and basins	44,5%
Hills	29,3%
Low hillocks	22,3%
Hillocks	21,5%
Plains	17,0%

¹⁾ J. Dylík — Osadnictwo epoki kamiennej w przełomowej dolinie Warty pod Poznaniem. Die Siedlungsverhältnisse der Steinzeit im Durchbruchstal der Warthe bei Poznań. Bad. Geogr. nad Polską półn.-zach. Poznań 1931.

J. Dylík — Die geographische Lage der prähistorischen Siedlungen und die Entwicklung der Ökumene in Westpolen bis in die historische Zeit. Comptes Rendus du Congrès International de Géographie Varsovie 1937. Tome IV. Warszawa 1938.

Map II shows the increase of settlements in the XV-th and XVI-th c. When compared with the former picture it reveals a series of interesting and distinctive differences. They chiefly refer to the settlement - contents of valleys and uplands. In many valley the contrast with elevated grounds appears effaced. The degree of colonization during the earliest historical period up to the XV-th c. was almost generally the highest in valleys. Whereas at the increase of colonization during the XV-th c. and XVI-th c. the valleys are characterized by a minor intensity. The highest values are rather to be found on elevated areas and the greatest preference is decidedly given to level lands.

Conclusions concerning the role of the types of relief in the development of settlement at that time, which are distinctly marked in the map pattern, find further support and confirmation from the view-point of statistics. The figures below show what portion of the settlements of our days have arisen in the course of the XV-th and XVI c. on terrains belonging to the distinguished types of land-forms.

Plains	27,7%
Low hillocks	24,9%
Hillocks	24,4%
Valleys and basins	17,0%
Hills	10,3%

This plainly shows the co-relation of newly arisen settlements to each particular types of relief. A specially considerable tendency towards occupation of plains is distinctly marked whereas apart from hills, valleys and other concave forms are least favoured.

The increase of settlement in the XVII-th and XVIII-th c. is much weaker than during the foregoing period. A revival of the significance of valleys is clearly to be noticed in the progress of settlement but it does not assume the universal meaning it had in the earliest days (see map III).

The growing intensity of valley-settlement shows a certain likeness between the picture of the increase of settlement in the XVII-th and XVIII-th c. and that of the degree of settlement during the earliest historical period. But it is not devoid of considerable differences. The earliest settlements were rather inclined to be set on higher valley levels whereas those of the XVII-th and the XVIII-th c. show a preference for lower flood-plains (fig.2),

The conclusions drawn from the examination of the map may be completed by the following statistical figures:

Hills	19,0%
Valleys and basins	10,8%
Hillocks	7,4%
Low hillocks	7,3%
Plains	6,5%

The great increase of settlement in the XIX-th and the XX-th c. is one of the peculiarities of the Łódź-region. On spacious areas, almost 50% of the now existing settlements have arisen at that time.

The general survey shown on the map IV is again characterized by strong and striking contrasts, which however do not coincide so closely with the differences of relief-forms as they did in former periods. The areas towards which the wave of settlers drifted in olden days were upland terrains. The valleys had the relatively lowest value of settling-rate, less than 33%. This is a doubtless statement which plainly establishes the quality of relations between the development of settlement and the configuration of the shapes of surface. It is at the same time the only one since we fail to discover any other co-relation which would appear on the map with equal constancy and universality.

The analitic study both of areas of the highest intensity of settlement and of regions of the lowest value reveal the same types of relief-forms appearing in both groups. The areas most intensively colonized at that time, present all the types of upland-forms. The most thinly populated areas also show a variety of types. These however are marked by a general participation of concave forms whereas the amplitude of upland land-forms is reduced to plains and low hillocks.

A statistical survey facilitates a closer study of the matter and proves for which types of relief-forms this period of settlement has been most important.

Plains	48,8%
Hillocks	46,7%
Low hillocks	45,5%
Hills	41,4%
Valleys and basins	27,7%

This survey proves the reduced participation of concave forms at that period of settlement.

The existence of obvious contrasts in the repartition of increasing settlement during the XIX-th and the XX-th c. together with the simultaneously established reduction of contrasts in the co-relation between the development of settlement and the types of relief-forms points to the necessity of taking such features into consideration as are linked with those contrasts.

It is certainly beyond doubt that the features which coincide with contrasts in the intensity of settlement are the peculiarities of the geographic site of the contrasting terrains.

The importance of relief

This sketchy outline of progressive settlement reveals a certain relative order of the distinguished morphological complexes. Both maps and statistical figures clearly prove the coincidence between chronological groups of settlement and types of morphological complexes. The advance of settlement is split into several phases, which are determined by terrains of a different morphological character.

Within each phase some special types of morphological complexes range first, contrary to other types which assume but a slight importance at the given period.

The earliest prehistoric and historic settlements up to the XV-th c. are mostly clustering in valleys which in that respect show a strong contrast to the extremely thinly populated uplands.

A tremendous development of upland-settlement occurs only as late as the XV-th and XVI-th c. Level lands are its favourite ground. In neither of the concave forms does the growth of settlement gain the value noticed on uplands. Hence it appears to be a period of settlement on plains.

In the next period a revival of the importance of valleys is to be noticed, whereas upland areas are again being neglected. However, the analogy with the earliest valley-period is far from being complete. Beside a doubtless resemblance marked by the geographical site, there appears many an essential topographic difference.

The earliest valley-settlement was bound to higher terraces and slopes, whereas the later valley-period is characterized by settlements situated very low as a rule at the bottom of the valley. The predominance of dune-settlement also falls into that period.

The XIX-th and XX-th c. are a period of renewed intensity of upland-settlement. However the contrasts between individual types of relief-forms are less striking when compared to earlier periods. At that time the importance of the geographical site together with the differentiation of land-forms assumes a preponderant significance.

The old age of valley-settlement is a matter of common knowledge. It was conditioned by the immediate advantages that valleys offered to purposes of settlement and by their accessibility to approach and communication. Being natural zones of communication they became zones of migration as well. They were therefore bound to encourage settlement to a far greater extent than other areas. The role of natural zones of communication, important as it is in our days, was far greater in former periods especially in prehistoric times, when a zone of communication meant probably as much as a road.

The attraction exercised by valleys upon settlers is not however a secondary phenomenon resulting merely from their importance for purposes of communication. The valleys possess such qualities of their own as are determined by the immediate convenience of the elements of valley-forms for purposes of settlement, out of which the slope assumes the greatest importance.

These also define the paramount importance of valleys whose functioning is the same at present as it has been since times immemorial. The relative shift of the development of settlement towards other terrains did not mean a decline of the importance of valleys in either of these periods. It simply resulted from the fact that valley being over-colonized social and economic necessities imposed that solution.

The period of preponderant valley-settlement does not however assume the meaning of a period in which upland areas have been entirely deserted by settlers. Settlements on hillocks are even fairly numerous. There are other reasons besides on account of which the valleys do not entirely fill up the pattern of settlement in those days. Even in cases when the area of actual residence was restricted to their limits, the area of human activity extended frequently much further and reached the uplands. Thus parts of the uplands became in a general sense also domains of settlement.

This however chiefly refers to the edge-uplands immediately adjacent to valleys. The main part of the upland-surface was as a rule covered by ancient woodlands, which were frayed

only at the peripheries. The medieval agricultural system of small farms, and still more the earliest one, did not require any larger areas. The farms were clustered in the neighbourhood of a settlement and did not push any farther into wider upland stretches.

This picture undergoes its first change in the XV-th and XVI-th c. at the period of upland settlement, which chiefly favoured level lands. This phenomenon is doubtless to be attributed to the just then occurring economic changes. Agricultural economy is being transformed.

Estates larger than farms are then involved in the cultivation of crops. The increase of export on a large scale requires a mass-production which creates the need for enlargement of the arable surface.

The priority is naturally given to elevated level-lands. The cultivation of crops requires fairly flat terrains and extensive cultivation seeks the largest area available. The suitability for that purpose of elevated level lands gains still greater importance on account of the soil. The boulder-clays of ground-morains which covered the main portion of level-land areas provided a foundation for the existence of a much better soil than that which had developed on valley-sand. The relatively steep approach of heavy upland soils went on losing its significance in the course of time as a result of technical improvements in the domain of cultivation.

Modifications in the character of economy brought about the transformation of many woodland-areas into agricultural areas. Hence the spatial scope of human activity began to stretch and to develop. Together with the enlargement of cultivated lands, the terrains of intensive human activity went on retreating more and more from the valley furrows. This was the immediate reason which underlay the changes in the design of settlement. Remote agricultural terrains which lay at a great distance in the heart of uplands could no longer be attended to by valley settlers. Together with the stretching of the cultivated surface, upland settlements began to emerge and to multiply. These were chiefly settlements of the type of rural estate set frequently on plains. Thus economic needs have modified the distribution of settlements according to the proper interpretation of morphological complexes.

The considerable over-colonization of arable lands resulted, during the XVII-th and the XVIII-th c. in a movement towards

less hospitable sandy and peaty grounds. This explains the increase of settlement in valleys bottoms, in dales and on dune-hillocks.

The co-relation of the latest settlement of the XIX-th and the XX-th c. the relief is the one which is the least constant and distinguishable of all. One fails to find within the boundaries of upland complexes any decisive and noticeable preference for one type of land-forms or a repulsion towards any other.

The significance of the geographical site

The survey of the evolution of settlement has revealed the existence of frequently contrasting regional divergences. It has shown a distinct difference in the co-relation between settlement and types of land-forms clearly marked in the section of time. These differences appear in a constant and determined order. This has permitted to establish the co-relation which links the development of settlement with the relief of the terrain, as well as to define these associations and to explain them.

However the statement and the investigation of the co-relation of settlement to the character of relief-forms in its historic evolution does not provide sufficient explanation of the most vital problems, which emerge from the analysis of the development of settlement and do not entirely dispose of the matter of subject. The already mentioned question of belated settlement in the close environs of Łódź suffices to prove it.

The divergences and contrasts in the variable picture of settlement persist constantly in spite of the differences in the substance of the contrasting terrains. This continuity of contrasts and differences does not merely indicate the immediate co-relation between settlement and types of land-forms. The influence of the geographical site of the distinguished territorial units, upon the development of the settlement may be read from it (see map V).

The most distinct and, during the whole historic course of settlement, most persistent contrasts occur between valleys and upland terrains. Hence on account of the distribution of larger valleys on the peripheries of the investigated area, there appear striking differences between the central and the border regions. During the earlier periods border regions are most intensively colonized, whereas during the latest period, the central terrains show the highest increase of settlements.

On account of their important advantages of approach and of their suitability for immediate settlement the valleys get hold of the first tide of settlers and become centres of colonization. This refers chiefly to larger and longer valleys which radiated by the intermediary of smaller ones that assumed the role both of arteries of traffic and of secondary centres of life. The map of the development of settlement up to the XIV-th c. provides an excellent illustration of the process. Out of larger centres in the Łęczyca-basin and out of the valley of the Warta and the Pilica-river zones of intensive settlement in smaller valleys creep forward and advance deep into the central upland area.

Therefore all maps representing the degree of colonization as well as those picturing the subsequent increase of settlement up to the XIX-th cent. reveal an outstanding difference resulting from the geographical site. The western and the south-western terrains even when lying outside the main centres of settlement, surpass by their intensity of colonization the central terrain of the Łódź-region and the adjacent eastern parts. The same contrast is noticeable on the last map, but this time it is caused by the reverse substance of the juxtaposed areas. In the XIX-th and the XX-th c. it is just the central Łódź region that is characterized by the greatest increase of settlement while the lands lying at its peripheries and which already were sufficiently colonized, show a much lower rate of increase.

Apart from these general and most striking symptoms of the influence exercised by the geographical site upon the development of settlement, other may as well be mentioned which are being disclosed by a more meticulous analysis. All maps except the last one prove a greater intensity of colonization and increase in the lands lying in the proximity of old centres. Upon this background divergences in the degree of colonization even emerge within units which show similar types of land-forms.

Thus during the earliest period the plains of Szadek and Piotrków are cut off from the Koluszki plain. The significance of the geographical site is still more strongly marked during the XV-th and XVI-th c. when the rush towards upland areas chiefly favours strongly valleyd border regions.

The increase of level land-settlement which is so characteristic at that time breaks down at the boundaries of the centrally situated plain of Koluszki.

A likewise striking fact is the achievement of a high degree of over-colonization in the Czarnocin hills adjacent to the Wolborka valley and on the border hills of Podule.

On the contrary the plains of Koluszki and Pabianice the Ruda and Lutomiensk hills are noticeable for being on the whole regions of the most belated settlement. They are centrally situated terrains far removed from the main centres of settlement and which are almost entirely deprived of smaller valleys leading into the heart of the uplands. Finally the negative role of edge-hills and hillocks in the development of settlement deserves to be stressed. Presenting a steep treshold they separate the adjacent upland terrains from what was doubtless the most important centre of settlement in all the Łódź-region, i. e. the Łęczyca-basin. This treshold was difficult to surmount on account of the absence of intersecting valleys and chiefly because steep northern slopes. It was an area of woodlands which persisted until the latest period.

The preponderant importance of the geographical site to the development of settlement seems clear and free of doubt when examined at the light of these reflections, where entire territorial units have been taken into consideration. Closer investigations into the sphere of topography will certainly complete the roughly outlined meaning of co-relation. They will facilitate the understanding of the significance of neighbourhood, as the border regions of upland units are doubtless characterized by an earlier and more intensive increase of settlement than their remoter parts (fig. 3).

There arise on the background of our investigation further problems of a more general nature, associated both with the mediate and the immediate antropogeographical role of valleys and upland stretches.

On the investigated stretch valleys were most ancient centres of human life. Out of these main valley-centres it spread over smaller ones and by their intermedium it invaded in the course of time further upland stretches. Thus the distribution of valleys and their density were decisive for the evolution of settlement on out-of-the-valley terrains.

As a matter of fact the particular role of valleys was not merely restricted to settlement, just as their proper antropogeographic substance was not confined to it. Valleys were not only oldest centres of settlement and natural roads, but for a long time they have been the scenes of most flourishing life.

They were the first to present a distinctly shaped economic structure, an organized social and political life and to display the richest signs of culture. The ancient centres of colonization and human life have been the sources of all the main processes which transfigured the image of the upland areas and have been for many centuries the seat of all centres of activity.

The distribution of finds and imports testifies to the luxuriance of life in valley centres of colonization since remote pre-historic times. They yield the proof of a lively intercourse with the outer world and of a greater capacity for enterprise, organization and wealth than anywhere else.

It is here that settled life began together with agricultural economy which in their advance towards uplands at first satisfied themselves with the border regions lying not too far away from the valley-edge. But ever since the moment it began to embrace more spacious areas it brought about a transformation of the upland terrains and cast the foundations of a great development of settlement.

A similar development may be also witnessed in the sphere of political and administrative organization. Information about that development in prehistoric and early historic times is yielded by the distribution of townships, which independently of the function associated with their principal types, furnish indirect though doubtless confirmation of the existence of a political and administrative organization. This distribution conclusively proves the first-rate importance of the centre of Łęczyca and subsequently of other centres of settlement.

The steady growth of administrative centres on the investigated area is highly interesting. It developed together with the increasing rate of colonization and with the reverse functioning at different periods of the divergences of central and border regions. The growth of settlement and economic activity in upland areas resulted into a shift of administrative centres, which were at first situated exclusively at the peripheries and now began to move towards the centre.

The oldest castle-townships existing as far back as the XIII-th c. exclusively occupy border region. In the basin of Łęczyca there were Łowicz and Łęczyca. At the outlet of the Warta-basin into the Łęczyca-basin there was Spicymierz and further in the same valley Sieradz, Rozprza in the basin of the Luciąża and Wolbórz in that of the Wolborka show a similar peripheric location (fig. 4).

Later castle-townships of the XIII-th and XIV-th c. show a somewhat different location. The stronghold of Brzeziny is situated deeper in the heart of upland terrains in the immediate vicinity of the hills. Piotrków also arises in the midst of the elevated level-land of Piotrków. Finally Pabianice appears right in the middle of the area isolated and remote from all others centres of administration existing at that time. Orlów alone remains at the peripheries.

The development of settlement advanced from deep peripheral hollows on to the centre passing through secondary valley-arteries. Later castle-townships are similarly linked with these natural passages. Brzeziny are lying at the end of the Mrożyca valley, Piotrków on the Strawa and the valleys of the Ner and the Dobrzyńska lead on to Pabianice.

In the XV-th c. when the division of voievodies into districts got settled, most of the castle-townships became district-municipalities. Pabianice however does not belong to them and hence all administrative centres remained at the borders of the area. The growing importance of upland areas found its expression in the erection of a district centre in Szadek i. e. in the western easier accessible part of the upland areas.

New centres of administration began to emerge at the end of the XVIII-th and the beginning of the XIX-th c. Apart from the peripherically located Inowłódz and Warta it is interesting to notice Zgierz and Lutomiersk which emerge as new district municipalities in the central countries.

Finally in 1867 Łódź and Łask became district towns.

The last stage of the process of the increasing importance of active centres was the transfer of the administrative authorities of II instance from Piotrków to Łódź, which took place in the years 1915-1919.

The study of the distribution of monuments of art, especially of architecture yields new conclusions concerning the antropogeographical significance of the geographical site. The oldest and most impressive architectural remains are to be found exclusively in old valley-centres. The picture displays a striking analogy with that of the development of settlement. The more they advance from the peripheries of the area towards its centre, monuments of art lose much of their grandeur and prove to be much younger (fig. 5).

Monuments of Romanesque art appear exclusively in lowland areas which constitute the encircling border-zone of the

Łódź-upland stretch. In the valley of the Pilica there is St. Idzi's church in Inowłódz and that of the Cystersian Friars in Sulejów. The Łęczycza-basin possesses the arch-collegiate church of Tum and the valley of the Warta that of Strońsko.

Gothic churches encircle the whole central area pretty densely. Their distribution however shows a pronounced tendency towards penetrating into upland terrains. Piotrków, Będków, Brzeziny, Szadek and Łask are there to prove it. The role of tributary valleys in this penetration of Gothic art is also visible. The valleys of the Strawa, the Wolborka, the Mrożyca, the Pisia and the Grabia also range among the examples given.

The whole picture that has been drawn shows a striking difference between the western and the eastern upland stretch. In the more valleyed and easier accessible western part monumental relics of Gothic art are fairly numerous whereas none are to be found in the eastern part except Będków in the Wolborka-valley.

Towards the centre of the area Baroque monuments which are so characteristic for the upland border zones, disappear entirely. Finally, the closer the approach to the centre the more only later, chiefly classicistic monuments are to be found.

The examination of a series of patterns which record and compare the configuration of facts existing at different periods of time in a definite relationship of neighbourhood, i. e. the examination of the confronted statical patterns led to conclusions which exceeded the limits of the statical view-point. It revealed the phenomenal side of the investigated facts, it facilitated the detection of many a process and pointed to the functions of geographical elements.

The divergences between valleys and upland terrains underlie their antropogeographical functions. The geographic site of individual territorial units are marked by essential functional differences, which have found their expression both in the antropogeographic structure and — quite naturally — in the phenomena which had shaped it. The lowland terrains functioned as zones of the most intensive activity. Hence, the peripheric areas of the investigated country being occupied by vast valleys or strongly diversified by smaller valleys lying in their neighbourhood, were the spheres of the earliest and most speedily evolving processes. The factors underlying these events are the accessibility of approach and the optimal convenience for settlement which characterize the valleys and also mediately the valleyed accessible uplands. On the contrary

central areas being but loosely linked with them by smaller valleys and sometimes even cut off by steep thresholds show for many centuries a greater passivity resulting from seclusion, which is the outstanding feature of their position.

The greatest difference between easily accessible and secluded areas is most distinctly marked in the rate of the development of settlement. The less accessible the terrain the more belated was the progress of settlement, which was the latest in the most secluded spots.

Parallely to progressing colonization other antropogeographical elements grew as well and were similarly belated in more secluded spots. This phenomenon of delay found its spatial counterpart in the antropogeographic elements of the landscape.

The difference between border regions and central regions is clearly visible in the dissimilarly shaped rural settlements. The type of old, compact rural settlement is most common in valleys and adjacent valleyed areas. The more secluded the spot, the fewer they become until they finally disappear entirely. Their place is being taken up by scattered recent settlement, showing a characteristic regular pattern like the quadrangular Ksawerów or the star-shaped Nowosolna.

A centuries-old pattern of agricultural economy shaped itself round old rural settlements whereas secluded areas have for a long time kept their character of woodland or heath, whose prolonged survival has left many a noticeable trace in the antropogeographical picture of our days.

Rural settlements on areas of ancient agricultural economy have mostly kept their purely rural way of living, whereas on terrains of later colonization the industrial element sets in. The townships and villages on areas of old settlement are likewise merely the natural centres of larger or smaller agricultural districts. On areas of belated settlement towns bear quite different a character. Neither by their situation nor by their economic structure are they granted the significance of agricultural centres. And if they do happen to be centres of some areas, it is only in a secondary and incomplete way. Hence there appears an extremely startling antropogeographic phenomenon which explains the peculiar function of settlements in the immediate surroundings of Łódź.

The close-Łódź region was on account of its secluded position rather belated in its development and amazingly passive with regard to all events and changes originating in peripheric

areas. Until suddenly at a given moment it began to react to external impulses, it became active and began to function with an intensity hitherto unknown in the neighbourhood. And the reason for that tremendous activity has been provided, paradoxical, as it may seem, by the peculiarities of belated seclusion. This may indeed be spoken of in terms of antropogeographical inversion.

At the epoch of attempts at implanting industry in central Poland, all areas of old settlement reacted negatively against adaptation to a new form of economic structure. Then all of a sudden and rather unexpectedly, the potential great capacities latent in the belated nook were set into motion. The absorptive faculties of vacant terrains, the immense woodlands and the considerable supply of unexploited water-power, represented great advantages lying free and unorganized. The new economic form, industry, was spared the struggle with other consolidated and sufficiently important ones. It therefore found a favourable ground and began to grow, giving simultaneously an immediate impulsion to the movement of settlement on this area and putting an end to the centuries old evolutionary process in the region of Łódź, which has ultimately been filled up to the limits of its actual present possibilities.

In the definite shape of the pattern of settlement within the close surroundings of Łódź, the extreme importance of the geographical position has been sufficiently clearly proved by the whole development of settlement in that region. On the margin of reflexions upon the role of the geographic site in connection with its development, the importance of the geographic site for the shaping of other elements of the antropogeographic pattern is begin revealed.

Remarks concerning the character of co-relation between man and geographic environment

The classification of the results which determine the essence of co-relations between the elements of the antropogeographical pattern and its physical background, yields a problem of a rather formal character. It concerns the kind of co-relation which links man to his natural environment. Some of these links reveal the dependance of human achievements i. e. of human activity upon physiographic conditions. Within the given problem, the question of the freedom of human activity as de-

terminated by the physiographic conditions of the background on which it works, assumes the greatest importance.

During the whole history of settlement, during all the time of the progressive advance of the tide of settlement on the investigated area a constant and definite dependance of settlements on the shape of the surface is to be observed. In the earliest periods settlement does practically never exceed the frame of concave forms: valleys, vales and basins. On uplands only rare hill terrains prove to be positive exceptions. Apart from them, upland countries seem to have been entirely uninhabited and covered by woodlands on vast stretches. Not to speak of those terrains that were actually inhabited, even all more lasting forms of human activity merely involved but some lesser border-strips of upland. The dependance on the type of land-form is accompanied by the dependance on the geographic site. Man moves about and display activity on areas of easy approach. Secluded spots distant from the large valley centres remain inaccessible.

In face of such a regular and continual co-relation between settlement and relief-form there arises a possibility of interpreting this co-relation as an unavoidable dependance. This interpretation would lead to the conclusion that settlement is absolutely dependant on morphologic conditions.

This opinion is however open to restrictions and reservations. In principle it could be justified exclusively by the settlement of the earliest periods where the co-relation to relief-forms reveals itself as most rigorous. It may be postulated that man was able to settle down freely on different out-of-the-valley terrains only after the improvement of technical equipment. It finally would have to be proved that in earlier periods man was actually unable to colonize upland terrains and that if it were only at the beginning of settlement — these terrains offered a resistance that the men of that time could not afford to break down.

What was the real shape of these matters such as it has been disclosed by the results of research dealing with the earliest periods of settlement? The study of the region of Łódź already yields the conclusion that even at the treshold of permanent settlement, valleys were the chief but by far not the only terrains of colonization. A considerable number of upland settlements may be formed at all prehistoric periods. During the first of the classified stages of historic development of settlement some upland areas are distinctive for having involved

above 50% of the total number of contemporary settlements. Among the morphological complexes existing in the area of Łódź there are none whatsoever which can be spoken of in terms of absolute inaccessibility due to the shape of the surface. The forests, which doubtless covered vast upland areas, did not present, — in spite of many a current opinion on the subject — so invincible an obstacle even to neolithic man.

The landscape as far as relief, geographic site and other natural environmental elements are concerned, displayed a rich variety of possibilities. Man was not faced by them in his activity, as he would have been by a rigorously preordained, state of things, where his ways would have been strictly traced and limited ¹⁾. Finding a physically organized position of territory he was bound to grasp the meaning of that organization, to find his proper place in it, to create and to organize the antropogeographic substance of the landscape.

The products of human activity arising on the background of landscape and the coating of antropogeographic essence given to it, had to be closely linked with the interpretation which was being worked out by man on his search for such conditions as best suited his manifold, often changeable and ever-lastingly increasing needs. The antropogeographic interpretation of the physical elements of the landscape led to the most convenient and easiest way of meeting the most primitive demand for food, for a dwelling and for security. Having found suitable places and terrains, man determined the antropogeographic functions of geographic elements and complexes. This resulted into a spatial planning of his contrivances for settlement, defense, economy etc. On this background he organized the antropogeographic pattern adapting it in as much as it was possible to the existing order of the physical environment.

The antropogeographic interpretation of the landscape was not an one-time affair, it has not been achieved in the compass of one period, but it went on developing during the whole course of human existence and still goes on in our days. In the course of history its aims underwent a change according to the development and the multiplication of needs. Apart from the

¹⁾ L. Febvre — *La terre et l'évolution humaine*. Paris 1922. p. 206—207.
J. Bowman — *Geography in relation to the social sciences*. Report of the Commission on the Social Studies. Part V. New York 1934. p. 37 — 39.
A. Demangeon — *Problèmes de géographie humaine*. Paris 1947. p. 30 — 34.

changeability of needs, an important role in anthropogeographic interpretation is to be ascribed to the changeability of human possibilities.

On account of this changeability of human needs and possibilities the concept itself of most suitable terrains does not always assume the same meaning even when applied to similar categories. Conditions for colonization show the greatest degree of fixity with regard to actual residence. Whereas the interpretation of the landscape for purposes of activity and economy has led in the course of history to various solutions due to the great changeability of needs and possibilities available at different times.

Newly emerged or altered needs may not merely produce immediate changes in the relations between man and physical environment as f. i. the development of farm-economy resulted in to a change of man's attitude towards upland level-lands. They may as well create other secondary necessities. The above mentioned change in agricultural economy has compelled man to clear upland plains from woodlands in order to create room for vast corn-fields. This was an immediate result. But the arising of mass-settlements on plains, was a secondary result due to relative necessities. The strictly resided conditions did not change and certain elements of the valley-form remained still most convenient for that purpose. It was not however possible while living in valley to go on working remote upland terrains.

Translated by T. A. Dmochowska

SPIS MIEJSCOWOŚCI

które ukazały się w źródłach historycznych do końca XVIII w. 1)

Miejscowości znane do końca XIV w.

Ambrożew, pow. łęczycki	Bądków, pow. łęczycki
Astachowice, pow. łęczycki	Behcice, pow. łaski
Babice Duże, pow. łódzki	Bednary, pow. łowicki
Baby, pow. piotrkowski	Bedoń, pow. brzeziński
Bachorzyn, pow. łaski	Beleń, pow. łaski
Balin, pow. turecki	Bełchatów, pow. piotrkowski
Balków, pow. łęczycki	Bełchów, pow. łowicki
Bałdrzychowska Góra, pow. łę- czycki	Bełdów, pow. łódzki
Bałdrzychów, pow. łęczycki	Besiekierz, pow. brzeziński
Bałucz, pow. łaski	Będków, pow. brzeziński
Barczew, pow. sieradzki	Będzelin, pow. brzeziński
Bardzynin, pow. łęczycki	Biała, pow. brzeziński
Barłkowie, pow. piotrkowski	Biała, pow. piotrkowski
Bartochów, pow. sieradzki	Białkowie, pow. piotrkowski
	Bielanki, pow. brzeziński
	Bielawy, pow. łowicki

1) Zestawienie opracowane przez asystentki Zakładu Geograficznego U. Ł. pp. mgr Cecylię Radłowską i Lucję Pierzchałkównę. Podstawowego materiału dostarczyły następujące publikacje:

Kozierowski St. — Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski. Poznań, t. I — 1926, t. II — 1928 r.

Kozierowski St. — Badania nazw topograficznych dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski. Poznań, t. I — 1921, t. II — 1922.

Kossman E. — Die deutschrechtliche Siedlung in Polen. Dargestellt am Lodzer Raum. Lipsk 1937.

Pawiński A. — Źródła dziejowe. Polska XVI wieku. Wielkopolska, t. I, II. Warszawa 1883. Małopolska, t. V. Warszawa 1895.

Gilly D. — Special Karte von Südproussen. Berlin 1803.

Dla uzupełnienia wyzyskano również:

Bujak Fr. — Historia osadnictwa Ziemi Polskich w zarysie. Warszawa 1920.

Długosz J. — Liber Beneficiorum. Kraków.

Kochanowski J. — Codex Diplomaticus Masoviae. Warszawa 1919.

Lubomirski — Księga Dyplomatyczna Księstwa Mazowieckiego.

Bielina, pow. brzeziński
 Biernacice, pow. turecki
 Bieżywody, pow. łódzki
 Bilew, pow. łaski
 Biskupice, pow. sieradzki
 Błonie, pow. łęczycki
 Bobrowa, pow. łowicki
 Bobrowniki, pow. łowicki
 Bobrowniki, pow. sieradzki
 Bocheń, pow. łowicki
 Boczki, pow. łęczycki
 Boczki, pow. sieradzki
 Boczki, pow. turecki
 Bogdanów, pow. piotrkowski
 Bogdańczew, pow. łęczycki
 Bogoryja, pow. łowicki
 Bogucice, pow. sieradzki
 Bogumilów, pow. sieradzki
 Bogusławice, now. piotrkowski
 Boguszyce, pow. łęczycki
 Boguszyce, pow. rawski
 Boleszczyn, pow. turecki
 Bolimów, pow. łowicki
 Borchówka, pow. brzeziński
 Borowo, pow. brzeziński
 Borów, pow. łęczycki, gm. Grabów
 Łęcz.
 Borów, pow. łęczycki, gm. Tkaczew
 Borów, pow. łowicki
 Borszewice, pow. łaski
 Borszyn, pow. łęczycki
 Borysław, pow. skierniewicki
 Boryszów, pow. piotrkowski
 Borzewisko, pow. turecki
 Brachowice, pow. łęczycki
 Branica, pow. łaski
 Bratkowice, pow. łowicki
 Bratków Dolny, pow. sieradzki
 Bratoszewice, pow. brzeziński
 Brodnia, pow. turecki
 Brody, pow. łaski
 Bronno, pow. łęczycki
 Bronowice, pow. brzeziński
 Bronów, pow. turecki
 Brudnów, pow. łęczycki
 Brużycza, pow. łódzki
 Bryski, pow. łęczycki
 Bryszki, pow. piotrkowski
 Brzeziny, pow. brzeziński
 Brzeźnica, pow. sieradzki
 Brzoza, pow. piotrkowski
 Brzozów, pow. łowicki
 Brzyków, pow. łaski
 Buczek, pow. brzeziński
 Buczek, pow. łaski
 Budków, pow. piotrkowski
 Budziszewice, pow. rawski
 Burzenin, pow. sieradzki
 Busina, pow. łęczycki
 Bujny, pow. łaski
 Bujny pow. piotrkowski
 Bychlew, pow. łaski
 Byczki, pow. skierniewicki
 Byczyna, pow. łęczycki
 Byszew, pow. łęczycki
 Byszewy, pow. brzeziński
 Cedrowice, pow. łęczycki
 Cekanów, pow. piotrkowski
 Cesarka, pow. brzeziński
 Chabielice, pow. piotrkowski

Łaski J. — Liber Beneficiorum. Gniezno t. I, 1880; t. II 1881.

Piotrowski T. — Rozsiedlenie szlachty łęczyckiej na przelomie XIV i XV w. Rocznik Oddz. Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Historycznego Łódź. 1939 r.

Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego t. I do XV, Warszawa 1880 — 1902.

Ulanowski B. — Dokumenty Kujawskie i Mazowieckie. Arch. Komisji Hist. t. IV. Kraków.

Ulanowski B. — Wizytacje Dóbr Arcybiskupstwa Gnieźnieńskiego i Kapituły Gnieźnieńskiej z XVI wieku, Kraków 1920 r.

Warężak J. — Rozwój uposażenia Arcybiskupstwa Gnieźnieńskiego w średniowieczu, Lwów 1929 r.

Wittig W. — Rozsiedlenie i gniazda rodowe szlachty ziemi Rawskiej w w. XVI. Arch. Komisji Hist. t. XI. Kraków 1900.

Wierzbowski T. — Matricularum Regni Poloniae Summaria. Warszawa 1010/16.

Wolff A. — Mazowieckie zapiski herbowe z XV i XVI w. Kraków 1937 r.

Materiały rekopisienne i informacje Dr A. Wolffa i Dr J. Warężaka, którzy zechcą przyjąć wyrazy podziękowania.

Charbice, pow. łódzki
Charchów Księży, pow. sieradzki
Charchów Pański, pow. sieradzki
Charlupia Mała, pow. sieradzki
Chechło, pow. łaski
Chelmno, pow. kolski
Chlebowice, pow. łowicki
Chlebów, pow. łowicki
Chocianowice, pow. łaski
Chociszew, pow. łęczycki
Chociw, pow. rawski
Chociwek, pow. rawski
Chodaki, pow. sieradzki
Chodów, pow. łęczycki
Chojne, pow. sieradzki
Chojny Stare, pow. łódzki
Chorki, pow. łęczycki
Chorzepin, pow. turecki
Chorzyszów, pow. łaski
Chorzęcín, pow. brzeziński
Chrapy, pow. łęczycki
Chrośno, pow. łęczycki
Chruscin, pow. kolski
Chruslin, pow. łowicki
Chrzastawa, pow. łaski
Chrzastówek, pow. łęczycki, gm.

Topola

Chrzastów Wielki, pow. łęczycki
Chrzastów Stary, pow. łęczycki
Chwałborzyce, pow. turecki
Cichmiana, pow. kolski
Ciechosławice, pow. łęczycki
Ciężków, pow. łęczycki
Cisowa, pow. piotrkowski
Ciosny, pow. łódzki
Czarnocin, pow. łódzki
Czatolin, pow. łódzki
Czechowice, pow. rawski
Czepów Dolny, pow. turecki
Czerchów, pow. łęczycki
Czerniewice, pow. rawski
Czernice, pow. wieluński
Czerników, pow. łęczycki
Czestków, pow. łaski
Czołczyn, pow. łaski
Czyżemín, pow. łaski

Dalików, pow. łęczycki
Dalków, pow. łódzki
Dąbie, pow. kolski
Dąbie, pow. łęczycki
Dąbkowice Dolne i Górne, pow.
łowicki
Dąbrowa Wielka, pow. sieradzki

Dąbrowica, pow. turecki
Dąbrowice, pow. skierniewicki
Dąbrówka, pow. brzeziński
Dąbrówka, pow. kutnowski
Dąbrówka, pow. sieradzki,
gm. Bogumiłów
Dąbrówka, pow. sieradzki,
gm. Wierzchy
Dąbrówka Górna, pow. łęczycki
Dąbrówka Strumiany, pow. łódzki
Dęba, pow. opoczyński
Dęborzyczka, pow. opoczyński
Dłutów, pow. łaski
Dobiecín, pow. piotrkowski
Dobieszków, pow. brzeziński
Dobra, pow. brzeziński
Dobrogosty, pow. łęczycki
Dobroń, pow. łaski
Dobrów, pow. kolski
Dobruchów, pow. łaski
Dmosin, pow. brzeziński
Domaniew, pow. łęczycki
Domaniewice, pow. łowicki
Domanin, pow. turecki
Domardzyn, pow. łowicki
Drogusza, pow. łowicki
Drozdów, pow. turecki
Drużbice, pow. piotrkowski
Drużbin, pow. sieradzki
Drwałew Kol., pow. łęczycki
Drzewce, pow. skierniewicki
Dubie, pow. łaski
Duszniki, pow. sieradzki
Dybówka, pow. łęczycki
Dylew, pow. łódzki
Dzierżazna, pow. łódzki
Dzierzbietów, pow. łęczycki
Dzierżawy, pow. turecki
Dzięciary, pow. piotrkowski

Fulki, pow. łęczycki

Gadka, pow. łódzki
Gaj, pow. łęczycki
Gajewo, pow. łęczycki
Gajkowice, pow. piotrkowski
Gałkowice Stare, pow. piotrkowski
Gałków, pow. brzeziński
Gałkówek, pow. brzeziński
Gawrony, pow. łęczycki
Gazomia — Str. Wieś, pow. piotr-
kowski
Gąski, pow. piotrkowski
Gębice, pow. łęczycki

Gieczno, pow. łęczycki
Gędzianów, pow. łęczycki
Gędzianówek, pow. łęczycki
Gędzianówek fw., pow. łęczycki
Głina pow. rawski
Glinnik, pow. brzeziński
Glinnik, pow. łowicki
Glinnik, pow. rawski
Glinno, pow. sieradzki
Głowno, pow. brzeziński
Głowy, pow. kolski
Głuchów, pow. łódzki
Głuchów, pow. skierniewicki
Głupice, pow. piotrkowski
Głupiejew, pow. łęczycki
Godaszewice, pow. brzeziński
Godzianów, pow. skierniewicki
Golbice, pow. łęczycki
Goleńsko, pow. łowicki
Golesze, pow. piotrkowski
Golice, pow. łęczycki
Gołaszyny, pow. łęczycki
Gołacice, pow. łęczycki
Gołygów, pow. łódzki
Goślawice fw., pow. kutnowski
Goślawice, pow. łowicki
Gospodarz, pow. łódzki
Gostków, pow. łęczycki
Goszczywno, pow. łęczycki
Gościmowice, pow. piotrkowski
Gościnna, pow. piotrkowski
Goślub, pow. łęczycki
Gozdów, pow. brzeziński
Góra, pow. brzeziński
Góra św. Małgorzaty, pow. łę-
czycki
Górka Pabianicka, pow. łaski
Górki Duże, pow. łódzki
Górki Lubnickie, pow. łęczycki
Górki Zadzimskie, pow. sieradzki
Grabia, pow. łaski
Grabica, pow. łaski
Grabieniec, pow. łódzki
Grabiszew, pow. łęczycki
Grabno, pow. łaski
Grabostów, pow. piotrkowski
Grądy, pow. sieradzki
Grocholice, pow. piotrkowski
Grocholice, pow. turecki
Grodzisko, pow. turecki
Grzmiąca, pow. brzeziński
Grzybki, pow. sieradzki
Gusin, pow. turecki
Gutków, pow. brzeziński

Guźnia, pow. łowicki
Gzów, pow. skierniewicki
Huta Dłutowska, pow. łaski
Ildzikowice Generalne, pow. łę-
czycki
Inowłódź, pow. rawski
Iwonie, pow. sieradzki
Jacków, pow. łęczycki
Jacochów, pow. łowicki
Jamno, pow. łowicki
Janisławice, pow. skierniewicki
Jankowice, pow. turecki
Janków, pow. brzeziński
Janków, pow. łęczycki, gm. Piątek
Janków, pow. łęczycki,
gm. Tkaczew
Janowice, pow. łęczycki
Janowice, pow. łowicki
Jarocice, pow. sieradzki
Jarosty, pow. piotrkowski
Jasienin, pow. brzeziński
Jasiień, pow. brzeziński
Jasiień, pow. skierniewicki
Jasionka, pow. łęczycki,
gm. Dąlików
Jasionka, pow. łęczycki,
gm. Leśmierz
Jasionna, pow. łęczycki
Jawor, pow. łaski
Jerwonice, pow. łaski
Jeziorsko, pow. turecki
Jeżów, pow. brzeziński
Jeżów, pow. piotrkowski
Jeżów, pow. sieradzki
Jutrzkowice, pow. łaski
Kalenice, pow. łowicki
Kaleń, pow. piotrkowski
Kalino, pow. łódzki
Kalonka, pow. brzeziński
Kał, pow. łódzki
Kalek, pow. piotrkowski
Kałów, pow. łęczycki
Kamionacz, pow. sieradzki
Kamocin, pow. piotrkowski
Kamostek, pow. łaski
Kamyk, pow. łaski
Kanice, pow. rawski
Karczówek, pow. sieradzki
Karkoszki, pow. łęczycki
Karlin, pow. piotrkowski

Karnice, pow. turecki
Karniszewice, pow. łaski
Karszew, pow. kolski
Karsznice, pow. łęczycki
Karsznice, pow. sieradzki
Kaszewice, pow. piotrkowski
Kawęczyn, pow. skierniewicki
Kazimierz, pow. łódzki
Kaznów, pow. turecki
Kąszyn, pow. piotrkowski
Kielczówka, pow. piotrkowski
Kielmina, pow. brzeziński
Kiki, pow. łaski
Kiki, pow. turecki
Kisiele, pow. piotrkowski
Klęk, pow. brzeziński
Kluki, pow. piotrkowski
Klocko, pow. sieradzki
Kloniszew, pow. sieradzki
Kłudna, pow. łęczycki
Kobierzycko, pow. sieradzki
Kobylniki, pow. turecki
Kobyłki, pow. piotrkowski
Kobyłki Wielkie, pow. piotrkowski
Kociszew, pow. piotrkowski
Koluszki, pow. brzeziński
Kolacin, pow. brzeziński
Koło, pow. piotrkowski
Kołoszyn, pow. łódzki
Kołowa, pow. turecki
Komorniki, pow. piotrkowski
Komorów, pow. brzeziński
Kompina, pow. łowicki
Konary, pow. łęczycki
Konarzew, pow. łęczycki
Konin, pow. łaski
Konopnica, pow. wieluński
Korablew, pow. łaski
Korczew, pow. sieradzki
Korczyńska, pow. łaski
Koryta, pow. łęczycki
Kosin, pow. łęczycki
Kosów, pow. piotrkowski
Kosów, pow. turecki
Kossobudy, pow. łęczycki
Kościanki, pow. turecki
Kościelnica, pow. turecki
Kotowice, pow. łęczycki, gm. Rogoźno
Kowalewice, pow. łęczycki
Kozanki, pow. turecki
Kozubów, pow. kolski
Kozuby Nowe, pow. łaski

Kozuby Stare, pow. łaski
Kozuby, pow. łęczycki
Kozłe, pow. brzeziński
Kozmin, pow. kolski
Kraski, pow. turecki
Kraszyn, pow. sieradzki
Krępa, pow. łowicki
Krępa, pow. opoczyński
Krężce, pow. skierniewicki
Krężelewice, pow. łęczycki
Krężna, pow. piotrkowski
Krobanów, pow. sieradzki
Krokocice, pow. sieradzki
Krosnowa, pow. skierniewicki
Królowa Wola, pow. rawski
Kruszów, pow. łódzki
Krzemieniew, pow. łęczycki
Krzepczów, pow. piotrkowski
Krzepocin, pow. łęczycki
Krzepocinek, pow. łęczycki
Krzyszew, pow. łęczycki
Krzesłów, pow. łaski
Krzykosy, pow. kolski
Krzyszkowice, pow. łęczycki
Krzyżanów, pow. piotrkowski
Ktery, pow. łęczycki
Kuchary, pow. łęczycki
Kuczków, pow. łowicki
Kupinin, pow. kolski
Kurowice, pow. łódzki
Kurzeszyn, pow. rawski
Kustrzyce, pow. łaski
Kuznocin, pow. piotrkowski
Kwiatkowiec, pow. łaski
Kwiatków, pow. kolski

Ladorudź, pow. kolski
Leszcze, pow. łęczycki
Leszno, pow. łęczycki
Leśmierz, pow. łęczycki
Leśnica, pow. łaski
Leźnica Mała, pow. łęczycki
Leźnica Wielka, pow. łęczycki
Lichawa, pow. łaski
Lichawa, pow. sieradzki
Ligota, pow. łaski
Lipce, pow. skierniewicki
Lipki, pow. sieradzki
Lipnica, pow. turecki
Lisiewice, pow. łowicki
Lnisko, pow. skierniewicki
Lubiatów, pow. piotrkowski
Lubiec, pow. piotrkowski
Lubień, pow. łęczycki

Lubień, pow. piotrkowski
Lubiszewice, pow. turecki
Lubochnia, pow. rawski
Lubonia, pow. piotrkowski
Luciejów, pow. łaski
Lućmierz, pow. łódzki
Lutomiersk, pow. łaski
Lutosławice, pow. piotrkowski

Łągiewniki, pow. brzeziński
Łągiewniki, pow. łódzki
Łągów, pow. łowicki
Łąguszew, pow. łowicki
Łasieczniki, now. łowicki
Łask, pow. łaski
Łaskowice, pow. łaski
Łazin, pow. łowicki
Łaznów, pow. brzeziński
Łazy, pow. piotrkowski
Łązki, pow. łęczycki
Łęczno, pow. piotrkowski
Łęczyca, pow. łęczycki
Łęg Wielki, pow. kolski
Łęka, pow. łęczycki, gm. Piątek
Łęka, pow. łęczycki, gm. Topola
Łękawka, pow. piotrkowski
Łęki, pow. łaski
Łętków, pow. łęczycki
Łopatki, pow. łaski
Łosieniec, pow. sieradzki
Łowicz, pow. łowicki
Łódź (—stara)
Łubnica, pow. łęczycki
Łyków, pow. turecki
Łyszkowice, pow. łowicki
Łyszkowice, pow. turecki

Magnusy, pow. łaski
Majaczewice, pow. sieradzki
Majków, pow. piotrkowski
Małachowce, pow. łęczycki
Małczew, pow. brzeziński
Małe, pow. łęczycki
Małecz, pow. brzeziński
Małków Cielecki, pow. sieradzki
Małwń, pow. sieradzki
Maszkowice, pow. łęczycki
Marzenin, pow. łaski
Maurzyce, pow. łowicki
Makolice, pow. łowicki
Makolice, pow. piotrkowski
Mchowice, pow. łęczycki
Meszcze, pow. piotrkowski

Męka, pow. sieradzki
Męka Księża, pow. sieradzki
Mętlew, pow. łęczycki
Mianów, pow. łódzki
Michałowice, pow. łęczycki
Michowice, pow. skierniewicki
Mierzno, pow. rawski
Mierzyn, pow. piotrkowski
Mięsośnia, pow. łowicki
Mikołajew, pow. łęczycki
Mikołajewice, pow. łaski
Mikorzyce, pow. piotrkowski
Mikulin, pow. brzeziński
Milejów, pow. piotrkowski
Mileszki, pow. łódzki
Miłaków, pow. piotrkowski
Milkowice, pow. turecki
Miłochniewice, pow. skierniewicki
Mirostawice, pow. łódzki
Młogoszyn, pow. kutnowski
Młynary, pow. piotrkowski
Młynów, pow. łęczycki
Mniszki, pow. łęczycki
Modlna, pow. łęczycki
Modła, pow. skierniewicki
Modrzew, pow. łódzki
Mokra Lewa, pow. skierniewicki
Monice, pow. sieradzki
Moraków, pow. łęczycki
Moskule, pow. brzeziński
Moszczenica, pow. piotrkowski
Mroga, pow. brzeziński
Mroga fw., pow. łowicki
Mrozowice, pow. łęczycki
Mszadła, pow. skierniewicki
Mysłaków, pow. łowicki
Mysłówka, pow. łęczycki
Mystkowice, pow. łowicki
Mzurki, pow. piotrkowski

Nagórki, pow. łęczycki
Nagórzyce, pow. piotrkowski
Ner, pow. łęczycki
Nieborów, pow. łowicki
Niebrów, pow. brzeziński
Niedźwiada, pow. łowicki
Niemyśłów, pow. turecki
Niesięcin, pow. łódzki
Niesułków, pow. brzeziński
Niew, pow. łaski
Niewiadów, pow. brzeziński
Niewiesz, pow. turecki
Niwna, pow. rawski

Nowostawy, pow. brzeziński
Nowy Dwór, pow. skierniewicki
Obidów, lw., pow. łęczycki
Ochle, pow. łaski
Olszewo, pow. brzeziński
Olszowa, pow. brzeziński
Opole, pow. łęczycki
Oprzędów, pow. piotrkowski
Oraczew, pow. łęczycki
Orądky, pow. łęczycki
Orchów, pow. łaski
Orenice Stare, pow. łęczycki
Orłów, pow. kutnowski
Orszewice, pow. łęczycki
Orzeszków, pow. łęczycki
Orzeszków, pow. turecki
Osjaków, pow. wieluński
Osmolin, pow. sieradzki
Osse, pow. brzeziński
Ostrowsko, pow. turecki
Ostrów, pow. łęczycki
Ostrów, pow. łowicki
Ostrów, pow. opoczyński
Ostrów Warcki, pow. turecki
Oszkowice, pow. łowicki
Otok, pow. sieradzki
Otolice, pow. łowicki
Ozorków, pow. łęczycki

Pabianice, pow. łaski
Papieża, pow. piotrkowski
Paprotnia, pow. brzeziński
Paprotnia, pow. łaski
Parski, pow. turecki
Parzęczew, pow. łęczycki
Parzniewice, pow. piotrkowski
Parzno, pow. piotrkowski
Parzyce, pow. łęczycki
Patoki, pow. łowicki
Pałów, pow. turecki
Pełczyska, pow. łęczycki, gm. Go-
stków
Petrykozy, pow. łaski
Pęcławice, pow. łęczycki
Pęczniew, pow. turecki
Piaski, pow. łęczycki, gm. Grabów
Łęcz.
Piaski, pow. sieradzki
Piaskowice, pow. łódzki
Piaskowice, pow. łęczycki
Piatek, pow. łęczycki
Piątkowisko, pow. łaski
Piekary, pow. łęczycki

Piekary, pow. piotrkowski
Piekary, pow. turecki
Pietrachy, pow. sieradzki
Pilaszków, pow. łowicki
Piorunów, pow. łaski
Piotrków, pow. piotrkowski
Piotrowice, pow. łowicki
Piotrowice, pow. sieradzki
Piotrów, pow. sieradzki
Piaskocin, pow. łowicki
Płudwiny, pow. brzeziński
Płyćwia, pow. skierniewicki
Poćwiardówka, pow. brzeziński
Poddębice, pow. łęczycki
Podgórze, pow. łaski
Podgórzycze, pow. łęczycki
Podolin, pow. piotrkowski
Podule, pow. łaski
Pokrzywnica, pow. łęczycki
Poleszyn, pow. łaski
Polihno, pow. piotrkowski
Polik, pow. brzeziński
Politanice, pow. piotrkowski
Polków, pow. sieradzki
Ponień, pow. brzeziński
Popów, pow. łowicki, gm. Kompina
Popów, pow. łowicki, gm. Lubian-
ków
Popów, pow. turecki
Porądzice, pow. łęczycki
Porczyny, pow. sieradzki
Postękalice, pow. piotrkowski
Powodów, pow. łęczycki
Prawęcice, pow. łęczycki
Prądzew, pow. łęczycki
Proboszczewice, pow. łódzki
Proboszczewice, pow. turecki
Prusinowice, pow. łaski
Prusinowice, pow. łęczycki
Prusinowiczki, pow. łaski
Prusw. pow. skierniewicki
Pruszki, pow. łęczycki
Pruszków, pow. łaski
Przanowice, pow. brzeziński
Przechnia, pow. łaski
Przesiadłów, pow. brzeziński
Przewiska, pow. łowicki
Przybyszewice, pow. skierniewicki
Przyglów, pow. piotrkowski
Przyłek, pow. brzeziński
Przymiłów, pow. łaski
Przvwronnica, pow. łaski
Psary, pow. łęczycki

Psary, pow. łowicki
Psary, pow. piotrkowski
Pstrokonie, pow. łaski
Pszczonów, pow. łowicki
Pszczółki, pow. łaski
Ptaszkowice, pow. łaski
Pudłów, pow. sieradzki
Puczniew, pow. łódzki

Raciborowice, pow. piotrkowski
Radogoszcz, pow. łódzki
Raduczyce, pow. wieluński
Radziątków, pow. piotrkowski
Rajsko Duże, pow. piotrkowski
Rakowice, pow. sieradzki
Rawa Mazowiecka, pow. rawski
Rąbień, pow. łódzki
Rąbczyn, pow. łęczycki
Rembieskie Stare, pow. sieradzki
Reczul, pow. skierniewicki
Reczyce, pow. łowicki
Regny, pow. brzeziński
Rembieszów, pow. łaski
Remiszewice, pow. łódzki
Restarzew, pow. łaski
Retkinia, pow. łódzki
Rękawiec, pow. rawski
Rękoraj, pow. piotrkowski
Rogaszyn, pow. łęczycki
Rogi, pow. łódzki
Rogowiec, pow. rawski
Rogoźno, pow. łęczycki
Rogoźno, pow. łowicki
Rogów, pow. brzeziński
Rogów, pow. turecki
Rogulice, pow. łęczycki
Rojków, pow. łaski
Rokicie, pow. łódzki
Rokielnica, pow. brzeziński
Rokszycy, pow. piotrkowski
Rosocha, pow. brzeziński
Rossoszyca, pow. sieradzki
Rozprza, pow. piotrkowski
Rozworzyn, pow. brzeziński
Roźniatowice, pow. piotrkowski
Roźniatów, pow. turecki
Różyce, pow. łęczycki
Różyce, pow. łowicki
Ruda Jeżewska, pow. sieradzki
Ruda Pabianicka, pow. łódzki
Rudnik, pow. brzeziński
Rusiec, pow. łaski
Rypułtowice, pow. łaski

Rzechta, pow. sieradzki, gm. Męka
Rzechta, pow. sieradzki, gm.
Wierzchy
Rzeczków, pow. piotrkowski
Rzeczków, pow. skierniewicki
Rzeczyca, pow. rawski
Rzeczyca, pow. sieradzki
Rzepiszew, pow. sieradzki
Rzepki, pow. łódzki
Rzędków, pow. skierniewicki
Rzgów, pow. łódzki
Rzuchów, pow. kolski

Sadykierz, pow. rawski
Saków, pow. turecki
Sangródz, pow. brzeziński
Sarnów, pow. łaski
Sarnów, pow. łódzki
Selig, pow. łowicki
Seligów, pow. łowicki
Sempulki, pow. turecki
Sędów, pow. turecki
Sędzice, pow. sieradzki
Sędzicjowice, pow. łaski
Siedlątków, pow. turecki
Siedlec, pow. łęczycki
Siedlew, pow. łęczycki
Siemienice, pow. kutnowski
Siemszycy, pow. łęczycki
Sieradz, pow. sieradzki
Sierakowice, pow. łowicki
Sierosław, pow. piotrkowski
Sierpów, pow. łęczycki
Sierzchowy, pow. rawski
Sierzchów, pow. łowicki
Simonia, pow. łęczycki
Skaratki, pow. łowicki
Skęczniew, pow. turecki
Skoszewy, pow. brzeziński
Skotniki, pow. łęczycki
Skotniki, pow. łódzki
Skotniki, pow. turecki
Skubiki, pow. łowicki
Słomków, pow. skierniewicki
Słomów Górny, pow. turecki
Słomów Kościelny, pow. turecki
Sługi, pow. łęczycki
Słupia, pow. skierniewicki
Smardzew, pow. brzeziński
Smardzew, pow. sieradzki
Smardzewice, pow. opoczyński
Smolice, pow. brzeziński
Smolice, pow. łęczycki

Sobień, pow. łęczycki
Sobiepany, pow. łaski
Sobota, pow. łowicki
Sobótka, pow. kolski
Sokolniki (dwór), pow. łęczycki
Sokolniki, (wieś), pow. łęczycki
Sokołów, pow. łódzki
Solca Mała, pow. łęczycki
Solca Wielka, pow. łęczycki
Spędoszyn, pow. łęczycki
Spicvmierz, pow. turecki
Srock, pow. piotrkowski
Stachlew, pow. łowicki
Stamirowice, pow. brzeziński
Stara Rawa, pow. skierniewicki
Stara Wieś, pow. piotrkowski
Starzyny, pow. łęczycki
Stęszycy, pow. sieradzki
Stoki, pow. łódzki
Strachów, pow. turecki
Straszów, pow. piotrkowski
Stroniewice, pow. łowicki
Strońsko, pow. łaski
Strugiennice, pow. łowicki
Stryje Paskowe, pow. łaski
Stryków, pow. brzeziński
Strzebieszew, pow. łowicki
Strzeblew, pow. łęczycki
Strzemboszewice, pow. brzeziński
Strzyboga, pow. skierniewicki
Strzyżewice, pow. piotrkowski
Sucha Dolna, pow. łęczycki
Suchcice, pow. piotrkowski
Suchoczasy, pow. sieradzki
Suchorzyn, pow. sieradzki
Sulejów, pow. piotrkowski
Sulimy, pow. łęczycki
Sułkowice, pow. łęczycki
Swędów, pow. brzeziński
Swędzieniewice, pow. łaski
Sworawa, pow. łęczycki
Szadek, pow. sieradzki
Szarowizna, pow. łęczycki
Szarów, pow. turecki
Szczawin, pow. brzeziński
Szczawno, pow. sieradzki,
gm. Majaczewice
Szczerowska Wieś, pow. łaski
Szczerców, pow. łaski
Szczykwin, pow. łódzki
Szydłów, pow. łódzki
Szyńczycy, pow. łódzki
Szynkielew, pow. łaski

Śladków, pow. łęczycki
Śladkowice, pow. łaski
Śliwniki, pow. łęczycki
Śmiechów, pow. turecki
Śniatowa, pow. łęczycki
Świątniki, pow. piotrkowski
Świerczyńsko, pow. piotrkowski
Święte Nowaki, pow. skierniewicki
Świnice, pow. turecki
Świńsko, pow. brzeziński

Tądów Dolny i Górny, pow. turecki
Tobolice, pow. łęczycki
Tomisławice, pow. turecki
Topola Kątowa, pow. łęczycki
Topola, pow. łęczycki
Tresta Rządowa, pow. opoczyński
Truskawiec, pow. łęczycki
Tum, pow. łęczycki
Tur, pow. łęczycki
Tuszyn, pow. łódzki
Twardosławice, pow. piotrkowski
Tyczyn, pow. sieradzki
Tymianka, pow. brzeziński
Tymienica, pow. łęczycki
Tymienice fw., pow. sieradzki

Ubysław, pow. turecki
Ujazd, pow. brzeziński
Ujazd, pow. łęczycki
Ułany, pow. turecki
Uniejów, pow. turecki
Upale, pow. łęczycki
Uszczyń, pow. piotrkowski

Wale, pow. ławski
Walewice, pow. łowicki
Waliszew, pow. łowicki
Wąlków, pow. wieluński
Wałowice, pow. rawski
Wardzyn, pow. łódzki
Warszewice, pow. brzeziński
Warszycy, pow. brzeziński
Warta, pow. sieradzki
Wartkowice, pow. łęczycki
Wąkczew, pow. łęczycki
Węglewice, pow. łęczycki
Węgrzynowice, pow. rawski
Wiaderno, pow. piotrkowski
Wiączyn, pow. łódzki
Wichrowa, pow. łęczycki
Widawa, pow. łaski
Widzew, pow. łaski
Widzew — Łódź

Wiechucice, pow. sieradzki
 Wielenin, pow. turecki
 Wielka Wieś, pow. sieradzki
 Wierzbowa, pow. łęczycki
 Wierzchy, pow. sieradzki
 Wierznowice, pow. łowicki
 Wiesiołów, pow. kolski
 Wieścice, pow. turecki
 Wilamów, pow. turecki
 Wilczkowice, pow. łęczycki
 Wilczków, pow. turecki
 Wilczyca, pow. łęczycki
 Wilkoszewice, pow. piotrkowski
 Wilkowice, pow. łęczycki
 Wilkucice, pow. brzeziński
 Witaszewice, pow. łęczycki
 Witkowice, pow. brzeziński
 Witonia, pow. łęczycki
 Witów, pow. łęczycki
 Witów, pow. piotrkowski
 Włostowice, pow. łęczycki
 Włyn, pow. sieradzki
 Wodzierady, pow. łaski
 Wodzin, pow. łódzki
 Wojsławice, pow. sieradzki
 Wola Błędowa, pow. brzeziński
 Wola Drzewiecka, pow. skierniewicki
 Wola Kleszczowa, pow. łaski
 Wola Krzysztoporska, pow. piotrkowski
 Wola Marzeńska, pow. łaski
 Wola Rogozińska, pow. łęczycki
 Wola Wężvkowa, pow. łaski
 Wola Wysoka, pow. skierniewicki
 Wola Zbrożkowa, pow. łowicki
 Wolbórz, pow. piotrkowski
 Woźniki, pow. łaski
 Woźniki, pow. łęczycki
 Woźniki, pow. piotrkowski
 Woźniki, pow. sieradzki
 Wólka, pow. łęczycki, gm. Gostków
 Wólka Krzykowska, pow. brzeziński
 Wólka Łyszkowska, pow. turecki
 Wroników, pow. piotrkowski
 Wrońsko, pow. łaski
 Wróblew, pow. łęczycki
 Wróblew, pow. sieradzki
 Wrząca, pow. łaski
 Wrzeczko, pow. łowicki
 Wykno, pow. brzeziński
 Wysokoki, pow. brzeziński
 Wysokienice, pow. skierniewicki
 Wyrzyszczyki, pow. łęczycki
 Zabłocie, pow. łaski
 Zaborów, pow. brzeziński
 Zaborów, pow. sieradzki
 Zaborów, pow. turecki
 Zabostów, pow. łowicki
 Zadzim, pow. sieradzki
 Zagaj, pow. łęczycki
 Zagórzycze, pow. łęczycki
 Zairzew, pow. skierniewicki
 Zakrzew, pow. łowicki
 Zakrzew fw., pow. piotrkowski
 Zakrzew, pow. turecki
 Zalesie, pow. brzeziński
 Zalesie, pow. łaski
 Zalesie, pow. sieradzki
 Zaleska Wola, pow. sieradzki
 Zalew, pow. łaski
 Zaosie, pow. brzeziński
 Zapady, pow. skierniewicki
 Zapolice, pow. łaski
 Zarzew — Łódź
 Zaspy Miłkowskie, pow. turecki
 Zawada, pow. brzeziński
 Zawada, pow. łęczycki, gm. Topola
 Zawadów, pow. piotrkowski
 Zawady, pow. łowicki, gm. Dąbkowice
 Zborowskie, pow. sieradzki
 Zbylczycze, pow. turecki
 Zdrzychów, pow. łęczycki
 Zduny, pow. łęczycki
 Zduny, pow. łowicki
 Zduny, pow. sieradzki
 Zdziechów, pow. łódzki
 Zelgoszcz, pow. brzeziński
 Zelgoszcz, pow. łęczycki
 Zgierz, pow. łódzki
 Zgnile Błoto, pow. łódzki
 Zgoda, pow. łowicki
 Zieleńcycze, pow. łaski
 Zielkowice, pow. łowicki
 Zimne, pow. turecki
 Złota, pow. skierniewicki
 Złotniki, pow. łęczycki
 Zwierzchów, pow. piotrkowski
 Zygry, pow. sieradzki
 Żabokrzeki, pow. łęczycki
 Żakowice, pow. brzeziński

Zarnowica, pow. piotrkowski
Zdżary, pow. łowicki
Żelazna, pow. skierniewicki
Zelechlin, pow. rawski
Zelechlinek, pow. rawski

Zeromin, pow. łódzki
Zerosławice, pow. sieradzki
Żydomice, pow. rawski
Żytowice, pow. łaski
Żywocin, pow. piotrkowski

Miejscowości, które pojawiają się w źródłach w XV i XVI w.

Arkadia, pow. łowicki

Babiczki, pow. łódzki
Bałuty — Łódź
Barycz, pow. łaski
Basków, pow. sieradzki
Bąki, pow. sieradzki
Beleń - Zagórzycze, pow. łaski
Bełchatówek, pow. piotrkowski
Bełdówek, pow. łódzki
Bełżatka, pow. piotrkowski
Bębnow, pow. wieluński
Będków, pow. sieradzki
Będków Kol., pow. brzeziński
Biała Góra, pow. łęczycki
Białocin, pow. piotrkowski
Białynin, pow. skierniewicki
Bielawska Wieś, pow. łowicki
Bielawy, pow. turecki
Biesiec, pow. sieradzki
Binków, pow. piotrkowski
Blizin, pow. piotrkowski
Bobrowiec, pow. rawski
Boczki Domardzkie, pow. łowicki
Boczki Kobylskie, pow. sieradzki
Boczki Zarzeczne, pow. łowicki
Bogusławki, pow. rawski
Borki, pow. wieluński
Borki Drużbińskie, pow. sieradzki
Borki Lipkowskie, pow. sieradzki
Borowa, pow. piotrkowski
Borówek, pow. łowicki
Borucice, pow. łęczycki
Bratków Górny, pow. sieradzki
Brenica, pow. rawski
Brodnia, pow. łaski
Broszęcin, pow. łaski
Brójce, pow. łódzki
Brudaki, pow. piotrkowski
Bruss, pow. łódzki
Brużyczka Mała, pow. łódzki
Brzeski, pow. łaski
Brzozówka, pow. turecki

Brzustówka, pow. brzeziński
Budki, pow. łęczycki
Budy, pow. łódzki
Budziczno, pow. sieradzki
Budzynek, pow. łęczycki
Bugaj lw., pow. piotrkowski
Bukowa, pow. piotrkowski
Bukowie, pow. piotrkowski
Buków, pow. brzeziński
Burdynówka, pow. sieradzki
Byki, pow. piotrkowski
Byszewice, pow. rawski

Cekanów, pow. brzeziński
Celiągów, pow. skierniewicki
Chajczyn, pow. łaski
Chociw, pow. łaski
Chorzepinek, pow. turecki
Choszczewo, pow. sieradzki
Chrusty, pow. łaski
Chrusty, pow. rawski
Chrusty Str., pow. brzeziński
Chrzastówek, pow. łęczycki, gm.
Tkaczew

Chynów, pow. piotrkowski
Cieniawy, pow. brzeziński
Czarnyż, pow. łaski
Czartki, pow. sieradzki
Czechy, pow. sieradzki
Czekaj, pow. turecki
Czepów Górny, pow. turecki
Czerwonka, pow. rawski
Człopki, pow. turecki
Człopy, pow. turecki

Dąbrowa, pow. łaski
Dąbrowa Nowa, pow. turecki
Dąbrowa Widawska, pow. łaski
Dąbrówka, pow. piotrkowski
Dąbrówka Nadolna, pow. łęczycki
Dąbrówka Woźnicka, pow. łęczycki
Długie, pow. brzeziński

Dobra, pow. łaski
Dobrzelów, pow. piotrkowski
Doły, pow. łódzki
Domaniewek, pow. łęczycki
Domiechowice, pow. piotrkowski
Dominikowice, pow. turecki
Drżąna, pow. sieradzki
Dudły, pow. łęczycki
Dymek, pow. wieluński
Dzbanki, pow. łaski
Dziechtarzew, pow. łaski
Dzierlin, pow. sieradzki
Dzierżazna, pow. turecki
Dzierżazna Szlachecka, pow. sieradzki
Dzierzgow, pow. łowicki
Dzierżanów, pow. łódzki
Dziewuliny, pow. piotrkowski
Dzigorzew, pow. sieradzki
Dziwle, pow. piotrkowski
Dziurdziały, pow. rawski

Gajewniki, pow. sieradzki
Gałków Mały, pow. brzeziński
Garbalin, pow. łęczycki
Gatki, pow. piotrkowski
Gawronki, pow. łęczycki
Gawronki, pow. łowicki
Gazomka, pow. piotrkowski
Giemzów, pow. łódzki
Giemzówek, pow. łódzki
Gieski, pow. piotrkowski
Głuchów, pow. łaski
Gomulin, pow. piotrkowski
Gorzew, pow. łaski
Gorzew, pow. turecki
Gorzewo św., pow. brzeziński
Gostynki, pow. skierniewicki
Gozd, pow. brzeziński
Gozdów Str. i N., pow. brzeziński
Górczyn, pow. łaski
Górki Grabieńskie, pow. łaski
Górki Małe, pow. łódzki
Grabica, pow. piotrkowski
Grabowie, pow. łaski
Grabówka, pow. sieradzki
Grębociny, pow. piotrkowski
Gręboszów, pow. piotrkowski
Grodzisk, pow. brzeziński
Grodzisko, pow. łódzki
Gronów, pow. sieradzki
Grudze, pow. łowicki
Grzeszyn, pow. łaski

Grzybów, pow. sieradzki
Gutkowice, pow. rawski
Gutów, pow. piotrkowski
Gzinka, pow. łowicki

Hucisko, pow. piotrkowski
Huta, pow. piotrkowski

Idzikowice Nasale, pow. łęczycki
Imielnik, pow. brzeziński

Jabłonna, pow. łęczycki
Jagodnica, pow. łódzki
Jakubice, pow. sieradzki
Janiszewice, pow. sieradzki
Jankówek, pow. brzeziński
Janowice, pow. łaski
Jaroszki, pow. brzeziński
Jasień, pow. rawski
Jastrzębia, pow. łowicki
Jaszczurów, pow. turecki
Jedlicze, pow. łódzki
Jelno Kol., pow. łaski
Jesionna, pow. łaski
Jeziorko, pow. brzeziński
Jeziory, pow. sieradzki
Jutroszew, pow. piotrkowski

Kadzielin, pow. brzeziński
Kalinko, pow. łódzki
Kalinowa, pow. łaski
Kalinów, pow. brzeziński
Kałduny, pow. piotrkowski
Kałęczew, pow. brzeziński
Kały, pow. łódzki
Kamienna, pow. piotrkowski
Kamień, pow. brzeziński, gm. Bratoszewice
Kamień, pow. brzeziński, gm. Dmosin
Kamionaczyk, pow. sieradzki
Kamionka, pow. sieradzki
Kamocinek, pow. piotrkowski
Karkosy, pow. łęczycki
Karpin, pow. łódzki
Karszew, pow. łaski
Kazówek, pow. turecki
Kały, pow. łaski
Kębliny, pow. brzeziński
Kędziorki, pow. brzeziński
Kielbasa, pow. brzeziński
Kietczyglówek, pow. wieluński
Klewków, pow. łowicki

Klęcz, pow. łaski
Kłady, pow. sieradzki
Kłudzice, pow. piotrkowski
Kobyła Miejska, pow. sieradzki
Kobylin, pow. brzeziński
Kocią, pow. łaski
Kolasa, pow. sieradzki
Kołacinek, pow. brzeziński
Kopyść, pow. łaski
Korczew, pow. piotrkowski
Kosiorów, pow. łęczycki
Kościerzyn, pow. sieradzki
Kotlinki, pow. sieradzki
Kotliny, pow. łódzki
Kotliny, pow. sieradzki
Kotowice, pow. łęczycki, gm.
Grabów Łęcz.
Kotulin, pow. brzeziński
Kowale, pow. sieradzki
Kowalew, pow. łaski
Kozierogi, pow. piotrkowski
Koziołki, pow. brzeziński
Kraczynki Kol., pow. turecki
Kraszew, pow. brzeziński
Kraszew, pow. łódzki
Krępa, pow. turecki
Krobanówek, pow. sieradzki
Krogulec, pow. łódzki
Krokorczyce, pow. łęczycki
Kromolin, pow. sieradzki
Krzacz, pow. łaski
Księżę Młyny, pow. turecki
Kuciny, pow. łódzki
Kuczki, pow. turecki
Kudrowice, pow. łaski
Kurnędz, pow. piotrkowski
Kurów, pow. łaski
Kurówek, pow. łaski, gm. Wygieł-
zów
Kuźnie, pow. sieradzki
Kuźmy, pow. łowicki
Kuźnica, pow. łaski
Kuźnica Kaszewska, pow. piotr-
kowski
Kwilno, pow. łęczycki

Laski, pow. piotrkowski
Ldzań, pow. łaski
Lekaszyn, pow. kołski
Leszczyny, pow. brzeziński
Leszczyny, pow. łaski
Leśnik, pow. turecki
Leżajna, pow. łęczycki

Liciażna, pow. rawski
Ligota, pow. sieradzki
Lipa, pow. brzeziński
Lipianki, pow. brzeziński
Lipiny, pow. brzeziński
Lipiny, pow. sieradzki
Lipiny, pow. sieradzki, gm. Rosso-
szycza
Lipka, pow. brzeziński
Lipno, pow. sieradzki
Lisowice, pow. brzeziński
Lubianków, pow. łowicki
Lubocha, pow. łęczycki
Lubochenek, pow. rawski
Luboszewy, pow. rawski
Lubowidza, pow. brzeziński

Ładawy, pow. turecki
Łaknarz, pow. brzeziński
Ławy, pow. piotrkowski
Łaziska, pow. łaski
Łazisko, pow. brzeziński
Łaznówek, pow. brzeziński
Łazów, pow. łaski
Łęg, pow. rawski
Łęg Dominikowski, pow. turecki
Łęzki, pow. łęczycki
Łobudzie, pow. piotrkowski
Łobudźce, pow. sieradzki
Łochówek, pow. rawski
Łochyńsko, pow. piotrkowski
Łódź

Madaje, pow. łódzki
Majków Duży, pow. piotrkowski
Majówka, pow. łaski
Maków, pow. skierniewicki
Małanów, pow. łódzki
Malenie, pow. sieradzki
Malinia, pow. łaski
Mała Wieś, pow. wieluński
Małków Nowy, pow. sieradzki
Małogórne, pow. łęczycki
Małszyce, pow. łowicki
Marzynek, pow. łaski
Mąkoszyn, pow. piotrkowski
Miedźno, pow. sieradzki
Mierczyn, pow. łęczycki
Mierzączka, pow. łaski
Mikołajewice, pow. turecki
Młodawin, pow. łaski
Młyny Skęczniewskie, pow. turecki
Młyny Strachockie, pow. turecki

Mnichów, pow. sieradzki
Modrzewek fw., pow. piotrkowski
Modrzewek, pow. rawski
Mogilno, pow. łaski
Moskiew, pow. brzeziński
Moskuliki, pow. brzeziński
Myszaki, pow. piotrkowski

Nadolna, pow. brzeziński
Nagawki, pow. brzeziński
Nakielnica, pow. łódzki
Naropna, pow. rawski
Nerki, pow. turecki
Nędzarzew, pow. łęczycki
Nienia, pow. łaski
Niehcicie, pow. piotrkowski
Niedyszyna, pow. piotrkowski
Nowa Wieś, pow. łęczycki
Nowa Wieś, pow. wieluński
Nubela, pow. sieradzki

Ogrodzim, pow. sieradzki
Okraglica, pow. sieradzki
Okup, pow. łaski
Oleśnica, pow. łódzki
Oleśnik, pow. piotrkowski
Olsza, pow. brzeziński
Oreniczki, pow. łęczycki
Orła, pow. łęczycki
Orpelów, pow. łaski
Orzk, pow. łaski
Osiny, pow. łaski
Osiny, pow. brzeziński
Ostrołęka, pow. łowicki
Ostrów, pow. łaski
Ostrów, pow. piotrkowski

Paleniec, pow. brzeziński
Pałczew, pow. łódzki
Panoszew, pow. łęczycki
Parzniewiczki, pow. piotrkowski
Patok, pow. piotrkowski
Patoki, pow. łaski
Pauzew, pow. turecki
Pełczyska, pow. łęczycki, gm. Tka-
czew
Piaski, pow. łęczycki, gm. Piątek
Piaski, pow. turecki
Piekacie, pow. łęczycki
Piekarki, pow. piotrkowski
Pilichy, pow. łęczycki
Piorunówek, pow. łaski
Placencja, pow. łowicki

Plewnik, pow. łęczycki
Podłęże, pow. turecki
Podłęże fw., pow. sieradzki
Podłużyce, pow. kolski
Podstola, pow. piotrkowski
Podwody, pow. piotrkowski
Popielawy, pow. brzeziński
Popówek Dworski, pow. łowicki
Porszewice, pow. łaski
Poświętne, pow. rawski
Poździenice, pow. łaski
Przanówka, pow. brzeziński
Przeclaw, pow. brzeziński
Przewóz, pow. piotrkowski
Pudłówek, pow. sieradzki
Puszcza, pow. piotrkowski
Praszki, pow. brzeziński
Pratków, pow. sieradzki
Prawda, pow. łódzki
Prażmów, pow. sieradzki
Prosenie, pow. piotrkowski
Prusinowice, pow. sieradzki
Pyszków, pow. sieradzki

Radoszewice, pow. wieluński
Radyczyny, pow. turecki
Rajsko Małe, pow. piotrkowski
Raków, pow. piotrkowski
Raków Duży, pow. piotrkowski
Rąbinek, pow. łódzki
Redociny, pow. piotrkowski
Reduchów, pow. sieradzki
Redzeń, pow. brzeziński
Reksuł, pow. łęczycki
Rembów, pow. sieradzki
Rewica, pow. brzeziński
Rogowiec, pow. piotrkowski
Rogoźno, pow. łaski
Rokiciny, pow. brzeziński
Rokitnica, pow. łaski
Romartów, pow. łęczycki
Rossosza, pow. łaski
Rossy, pow. piotrkowski
Rożdżały, pow. sieradzki
Roździn, pow. piotrkowski
Różki, pow. łódzki
Różyce Trojany i Głochowe, pow.
łęczycki
Rszew, pow. łódzki
Ruda, pow. łaski
Ruda, pow. łódzki
Ruda, pow. sieradzki
Rudnik fw., pow. łowicki

Rudnik, pow. łowicki
Rudniki, pow. turecki
Rudzisko, pow. łaski
Rybitwy, pow. łęczycki
Rychlocice, pow. wieluński
Rydzynki, pow. łódzki
Rzachta, pow. piotrkowski
Sadówka, pow. brzeziński
Sanie, pow. łódzki
Sanołoszcz, pow. rawski
Sarbice, pow. kolski
Sarnówek, pow. łódzki
Siedlce, pow. łaski
Siedlec - Bazylia, pow. łęczycki
Siemiechów, pow. łaski
Siemieniczki, pow. kutnowski
Sierznia, pow. brzeziński
Sikucin, pow. sieradzki
Siomki, pow. piotrkowski
Sieganów, pow. łaski
Skierniewice, pow. skierniewicki
Skórka, pow. łęczycki
Skromnica, pow. łęczycki
Skrzynki, pow. brzeziński
Smulsko, pow. turecki
Sobakówek, pow. piotrkowski
Sobki, pow. piotrkowski
Sokola Góra, pow. łęczycki
Sokołów, pow. sieradzki
Sopel, pow. łowicki
Spała, pow. rawski
Srebrna, pow. łódzki
Starzyce, pow. brzeziński
Starzynki, pow. łęczycki
Stęplew, pow. turecki
Stoczki, pow. sieradzki
Stradzew, pow. piotrkowski
Stradzew folw., pow. sieradzki
Strobin, pow. wieluński
Stróża, pow. łódzki
Stryje Księżę, pow. łaski
Strzałki, pow. sieradzki
Strzelczew, pow. łowicki
Strzemeszna, pow. rawski
Studzianki, pow. piotrkowski
Stypuły, pow. łaski
Sucha, pow. sieradzki
Sucha Górna, pow. łęczycki
Sute Mosty, pow. piotrkowski
Swolszowice Duże, pow. piotrkowski
Swolszowice Małe, pow. piotrkowski

Sycanów, pow. łaski
Sypin, pow. łęczycki
Syski, pow. piotrkowski
Szadkowice, pow. sieradzki
Szczecin, pow. brzeziński
Szczudłów, pow. łowicki
Szłapy, pow. łęczycki
Szynkielów, pow. wieluński
Sznkielów Szlachecki, pow. wieluński
Szydłów, pow. piotrkowski

Światniki, pow. łaski
Świerczów, pow. łaski
Świerczów, pow. piotrkowski
Świerczynna, pow. łaski
Świerczynn, pow. łaski
Święte Łaski, pow. skierniewicki
Świnice, pow. rawski
Świniokierz, pow. rawski

Tarnówka, pow. sieradzki
Tażewy, pow. łódzki
Tobiasze, pow. brzeziński
Trojany, pow. łęczycki
Truotanka, pow. łódzki
Truskawiec, pow. sieradzki
Trzcianka, pow. łowicki
Trzemsze, pow. turecki
Tumusin, pow. łęczycki
Turobowice, pow. brzeziński
Tuszynek, pow. łódzki
Tworzyjanki, pow. brzeziński
Tychów, pow. łódzki
Tymienice, pow. sieradzki

II-hań Dolny, pow. łowicki
Urzece, pow. łowicki
Wadlew, pow. piotrkowski
Warchałów Str., pow. brzeziński
Wądry, pow. brzeziński
Wdowin, pow. piotrkowski
Wiaderno - Wola, pow. piotrkowski
Wichrówek, pow. łęczycki
Wiechutki, pow. sieradzki
Wielgie, pow. wieluński
Wielka Wieś, pow. łaski
Wielka Wieś Str., pow. łęczycki
Wielopole, pow. piotrkowski
Wierzbno, pow. łódzki
Wierzbówka, pow. łęczycki
Wierzchy, pow. brzeziński

Wiesiołów, pow. brzeziński
 Wiewiórczyn, pow. łaski
 Wilamów, pow. sieradzki
 Wilamówka, pow. turecki
 Wilkowyja, pow. łaski
 Wiskicka Huta, pow. łódzki
 Wiskitno, pow. łódzki
 Witaszewiczki, pow. łęczycki
 Witów, pow. sieradzki
 Wodziniek, pow. łódzki
 Wojewodza, pow. łowicki
 Wola Bałucka, pow. łaski
 Wola Będkowska, pow. sieradzki
 Wola Bielska, pow. piotrkowski
 Wola - Biskupia, pow. łódzki
 Wola Bogdanowska, pow. piotr-
 kowski
 Wola Branicka, pow. brzeziński
 Wola Buczkowska, pow. łaski
 Wola Bvkowska, pow. piotrkowski
 Wola Cvrusowa, pow. brzeziński
 Wola Czarnvska, pow. łaski
 Wola Drzazgowa, pow. brzeziński
 Wola Dzierlińska, pow. sieradzki
 Wola Flaszczyna, pow. sieradzki
 Wola Głupicka, pow. piotrkowski
 Wola Gosławska, pow. łowicki
 Wola Górna, pow. sieradzki
 Wola Grabina, pow. łódzki
 Wola Grzymkowa, pow. łódzki
 Wola Kałkowa, pow. kutnowski
 Wola Kamocka, pow. piotrkowski
 Wola Kazubowa, pow. łódzki
 Wola Krokocka, pow. sieradzki
 Wola Kruszyńska, pow. piotrkow-
 ski
 Wola Księża, pow. rawski
 Wola Kutowa, pow. łódzki
 Wola Łaska, pow. łaski
 Wola Łaznowska, pow. brzeziński
 Wola Łobudzka, pow. sieradzki
 Wola Łokotowa, pow. brzeziński
 Wola Makowska, pow. skiernie-
 wicki
 Wola Makolska, pow. łowicki
 Wola Mecka, pow. sieradzki
 Wola Mikorska, pow. piotrkowski
 Wola Moszczenicka, pow. piotr-
 kowski
 Wola Naropińska, pow. rawski
 Wola Niedźwiedzia, pow. łęczycki
 Wola Nowa, pow. łaski
 Wola Piekarska, pow. turecki
 Wola Pomianowa, pow. turecki
 Wola Przatowska, pow. sieradzki
 Wola Przedmiejska, pow. turecki
 Wola Pszczółeczka, pow. łaski
 Wola Puczniwska, pow. łódzki
 Wola Rakowa, pow. łódzki
 Wola Rokszycza, pow. piotrkowski
 Wola Strwijska, pow. łaski
 Wola Sypińska, pow. sieradzki
 Wola Szczawińska, pow. sieradzki
 Wola Świniecka, pow. turecki
 Wola Tarnowska, pow. rawski
 Wola Wiązowa, pow. łaski
 Wola Zaradzwińska, pow. łaski
 Wola Żytowska, pow. łaski
 Wólka — Łódź
 Wólka Łękawska, pow. piotrkow-
 ski
 Wólka Wojsławska, pow. sieradzki
 Wronowice, pow. łaski
 Wrzask, pow. brzeziński
 Wrzasawa, pow. łaski
 Wrzesiny, pow. łaski
 Wrzeszczewice, pow. łaski
 Wvdrzyn, pow. łaski
 Wvóielzów, pow. łaski, gm.
 Wyóielzów
 Wyóielzów, (Młodawin), pow. łaski,
 gm. Zapolice
 Wvłazłów, pow. sieradzki
 Wypychów, pow. łaski
 Wvpvchów, pow. łęczycki
 Wyrębów, pow. sieradzki
 Zaborów, pow. piotrkowski
 Zacharz, pow. brzeziński
 Zacywilki, pow. skierniewicki
 Zagóry, pow. rawski
 Zajrzew, pow. łowicki
 Zakościele, pow. rawski
 Zalesice, pow. piotrkowski
 Zalesie, pow. rawski
 Zalesie, pow. turecki
 Zamłynie, pow. sieradzki
 Zamość, pow. brzeziński
 Zamość, pow. łaski
 Zarzeczce, pow. rawski
 Zawada, pow. łęczycki, gm. Gost-
 ków
 Zawady, pow. łaski
 Zawady, pow. łowicki, gm. Lubian-
 ków
 Zawady, pow. piotrkowski

Zawady, pow. rawski,
gm. Buguszyce
Zawady, pow. rawski, gm. Rzeczy-
ca
Zawady, pow. sieradzki
Ząbki, pow. brzeziński
Zbijowa, pow. piotrkowski
Zborów, pow. łaski
Zbyszek, pow. piotrkowski
Zduńska Wola, pow. sieradzki

Zdzieszulice, pow. piotrkowski
Zelgoszcz, pow. turecki
Zelów, pow. łaski
Zelówek, pow. łaski
Zielone, pow. rawski
Zlotno, pow. łódzki
Zmorzna Wola, pow. piotrkowski
Zagliny, pow. łaski
Ządłowice, pow. rawski
Zerniki, pow. sieradzki

Miejscowości, które pojawiają się w źródłach w XVII i XVIII w.

Antoniew, pow. łódzki
Antoniówka, pow. łaski
Bażno, pow. piotrkowski
Baranówka, pow. łowicki
Bardzyńska Huta, pow. łęczycki
Bądryń, pow. łódzki
Beresie Małe, pow. wieluński
Bobiecko, pow. łowicki
Bocianicha, pow. piotrkowski
Boginia, pow. brzeziński
Borek, pow. łęczycki
Borki, pow. łęczycki
Borowiec, pow. łęczycki
Bronisławów-Zaosie, pow. brzeziń-
ski
Brzozów, pow. skierniewicki
Budy, pow. piotrkowski, gm. Bogu-
sławice
Budy, pow. piotrkowski, gm. Roz-
prza
Budy Dłutowskie, pow. łaski
Budy Porajskie, pow. piotrkowski
Budy Szynczyckie, pow. łódzki
Budy Wolskie, pow. łódzki
Bugaj, pow. łódzki
Bugaj, pow. łęczycki
Bugaj, pow. piotrkowski, gm. Łę-
kawa
Byliny, pow. rawski
Chmielowiec, pow. piotrkowski
Chorzyna, pow. wieluński
Chwałborskie Holendry, pow. tu-
recki
Czepów Średni, pow. turecki
Dąbrowa, pow. kolski
Dąbrowa, pow. łódzki

Dąbrowa, pow. turecki
Dąbrowa, pow. wieluński
Dąbrowa-Rusiecka, pow. łaski
Dąbrówki Kobyłańskie, pow. łaski
Debina, pow. kolski
Debina Kol., pow. wieluński
Dęb Wolskie, pow. łaski
Drużbice Kol., pow. piotrkowski
Dryganek, pow. wieluński
Dunaj Dezerta, pow. łęczycki
Dybów, pow. sieradzki

Erazmów, pow. brzeziński

Fafory Górne, pow. rawski
Felicjanów, pow. brzeziński
Firlej, pow. piotrkowski

Gaj, pow. brzeziński
Gaj, pow. kolski
Gaj, pow. łowicki
Gajówka, pow. łęczycki
Glina, pow. wieluński
Głąbie, pow. brzeziński
Głogowiec, pow. brzeziński
Goryń, pow. łaski
Górki, pow. łódzki
Góry, pow. turecki
Grabina, pow. brzeziński
Grabina, pow. skierniewicki
Grabiszew, pow. turecki
Gruszkowizna, pow. kutnowski
Guzew, pow. łódzki

Henryków, pow. brzeziński
Holendry Zbylczyckie, pow. turecki
Huta, pow. wieluński
Huta Aniołów, pow. łódzki

Huta Porajska, pow. piotrkowski
Huta Strzyżewska, pow. piotrkowski
Huta Szklana, pow. łódzki
Huta Wiskicka - Folwark, pow. łódzki
Ignaców, pow. piotrkowski
Jadwichna, pow. turecki
Jankowice, pow. brzeziński
Janów, pow. łęczycki
Janów, pow. łódzki
Jasień, pow. wieluński
Jastrzebice, pow. łaski
Jeziorko, pow. łódzki
Jeżów-Budy, pow. sieradzki
Józefka Kol., pow. turecki
Kaczka Kol., pow. turecki
Kaczka, pow. rawski
Kieruzele, pow. piotrkowski
Kalisko, pow. piotrkowski
Kamień, pow. piotrkowski
Kapera, pow. piotrkowski
Karasica, pow. łowicki
Karczmy, pow. piotrkowski
Karnków, pow. łowicki
Katarzynów Str., pow. brzeziński
Kącik, pow. piotrkowski
Kępa, pow. opoczyński
Kodrań, pow. łaski
Kolumna, pow. łaski
Kołacin Kol., pow. brzeziński
Konewka, pow. rawski
Konstantynów, pow. łódzki
Kopiec, pow. rawski
Kordownia, pow. kolski
Kosiska, pow. brzeziński
Kowalce, pow. piotrkowski
Koziny, pow. łódzki
Krasnodędy Nowe, pow. łęczycki
Krasnodędy Stare, pow. łęczycki
Krasowa, pow. łaski
Kraszewek, pow. brzeziński
Krysiaki, pow. łaski
Krzykowice, pow. piotrkowski
Krzywie, pow. łódzki
Krzyżanka fw., pow. sieradzki
Księży Młyn, pow. piotrkowski
Kurabka, pow. łowicki
Kurnos, pow. piotrkowski
Kurówek, pow. łaski, gm. Dąbrowa Rusiecka

Kuszyna, pow. wieluński
Kuznica, pow. piotrkowski
Kuznica Janiszewska, pow. kolski
Kuznica Koźmińska, pow. kolski
Kuznica Lubiecka, pow. piotrkowski
Kuznica Ługowska, pow. wieluński
Kuznica Strobińska, pow. wieluński
Łaski, pow. brzeziński
Legędz, pow. łaski
Lesisko now. piotrkowski
Leśniaki Szczercowskie, pow. łaski
Leśnik - Olendry, pow. turecki
Liszki, pow. łęczycki
Longinówka, pow. piotrkowski
Lubośnia, pow. łaski
Łagiewniki Małe, pow. łódzki
Łączkowice, pow. brzeziński
Maidanv. pow. kolski
Maksymów, pow. brzeziński
Marianów Kołacki, pow. brzeziński
Marki, pow. piotrkowski
Mazury, pow. piotrkowski
Michałów, pow. brzeziński
Młynek, pow. rawski
Młynki, pow. piotrkowski
Młynw. Piekarskie Kol., pow. turecki
Modlica, pow. łódzki
Mokra Prawa, pow. skierniewicki
Mokracz, pow. piotrkowski
Mościska, now. brzeziński
Murowaniec, pow. piotrkowski
Nieki, now. brzeziński
Nowa Wieś, pow. piotrkowski, gm. Łeczno
Nowa Wieś, pow. piotrkowski, gm. Rozprza
Nowa Wieś, pow. sieradzki
Nowiny, pow. brzeziński
Nowo-Młyny, pow. łęczycki
Noworybie, pow. piotrkowski
Nowosolna, pow. łódzki
Obrów, pow. wieluński
Okołowice, pow. łaski
Olechów, pow. łódzki
Olendry Duże, pow. sieradzki
Olsza Kol., pow. brzeziński
Olszowiec, pow. rawski

Opiesin, pow. sieradzki
Osina, pow. piotrkowski, gm. Cha-
bielice
Osina, pow. piotrkowski, gm. Kluki
Ostoja, pow. piotrkowski

Palki, pow. sieradzki
Paprockie Holendry, pow. łaski
Parzniewice - Budy, pow. piotr-
kowski
Pawlikowice, pow. łaski
Piaski, pow. łaski
Piekarski Łęg, pow. turecki
Pierzyny, pow. wieluński
Plichtów, pow. brzeziński
Pomyków, pow. piotrkowski
Podgórzycze, pow. łęczycki
Podklasztorze, pow. opoczyński
Podlesie, pow. łaski
Podwodka, pow. piotrkowski
Posoka, pow. kolski
Praga, pow. łęczycki
Pudło, pow. brzeziński
Pukawica, pow. piotrkowski
Pustkowa Góra, pow. łęczycki

Raducki Folwark, pow. wieluński
Rawicz, pow. piotrkowski
Ręszew, pow. sieradzki
Róża, pow. łaski
Ruda, pow. skierniewicki
Rubice, pow. łowicki
Rusociny, pow. piotrkowski
Rydziny, pow. łaski
Rząsawa, pow. piotrkowski

Sapy, pow. łowicki
Sikawa, pow. łódzki
Skęczno, pow. sieradzki
Słotwiny, pow. brzeziński
Słowak, pow. łódzki
Słowik, pow. łódzki
Smugi, pow. piotrkowski
Sobocka Wieś, pow. łowicki
Sowieniec, pow. łaski
Sroki, pow. łowicki
Sromotka, pow. piotrkowski
Stawki Kol., pow. turecki
Stefanów, pow. brzeziński, gm.
Długie
Stefanów, pow. brzeziński, gm.
Mroga Dln.
Strumiany, pow. łaski
Stryjowskie - Budy, pow. łaski

Swędówek, pow. brzeziński
Szczawno, pow. sieradzki,
gm. Zadzin
Szczyty, pow. łęczycki
Scichawa, pow. piotrkowski
Świące, pow. łowicki
Swiny, pow. brzeziński

Tarnowa, pow. łęczycki
Tkaczew, pow. łęczycki
Tomaszów-Mazowiecki, pow. brze-
ziński
Truszczanek, pow. piotrkowski
Trząs, pow. piotrkowski

Uchań Górny, pow. łowicki
Urbańszczyzna, pow. łowicki
Utrata, pow. opoczyński

Wierzeje, pow. piotrkowski
Wierzchy, pow. łaski
Wierzchy Kluckie, pow. piotrkow-
ski
Wierzchy-Parzneńskie, pow. piotr-
kowski
Wierzchy Strzyżewskie, pow. piotr-
kowski
Winduga, pow. piotrkowski
Wiskitno-Nowe, pow. łódzki
Wola Bachorska, pow. łaski
Wola Majeczewice, pow. sieradzki
Wola Roźniatowska, pow. piotr-
kowski
Wolica, pow. rawski
Wolnica Grabowska, pow. sieradz-
ki
Wójtostwo, pow. piotrkowski
Wólka, pow. łęczycki, gm. Podgę-
bice
Wólka Kol., pow. piotrkowski
Wólka Księża, pow. turecki
Wólka Strobowska, pow. skiernie-
wicki
Wygoda, pow. łowicki
Wygoda, pow. piotrkowski
Wymysłów, pow. łaski
Wymysłów, pow. łowicki
Wymysłów Francuski, pow. łaski
Wymysłów Piaski, pow. łaski

Zabrzeźnia, pow. brzeziński
Zagórze, pow. łowicki
Zagrodniki, pow. łaski

Zamłynie, pow. brzeziński
Zapusta Mała, pow. sieradzki
Zapusta Wielka, pow. sieradzki
Zarzecze, pow. piotrkowski
Zegrzanki, pow. łódzki
Zielen fw., pow. turecki

Ziewaniczki, pow. łowicki
Zimna Woda, pow. łódzki
Zabieniec, pow. łódzki
Zabieniec, pow. wieluński
Żar, pow. piotrkowski
Żądło, pow. piotrkowski

~~130~~

Prace Wydziału III

1. Wiśniewski F. J.: La théorie des noyaux.
2. Pawłowski L. K.: Sur la biologie du *Cystobranchnus fasciatus* (Kollar).
3. Dylík J.: Ukształtowanie powierzchni i podział na krainy podlódzkiego obszaru.
4. Dylík J.: Rozwój osadnictwa w okolicach Łodzi.
5. Wiśniewski F. J.: La section efficace d'une particule lourde.
6. Kołodziejczyk L.: The passage of electromagnetic waves through the ionosphere.
7. Michalski J.: Struktura antropologiczna Polski w świetle wojskowego zdjęcia antropologicznego (w druku).
8. Pawłowski L. K.: Contribution à la systématique des sangsues du genre *Erpobdella* de Blainville (w druku).
9. Wiśniewski F. J.: Sur une déduction possible des équations invariantes du champ électromagnétique (w przygotowaniu).
10. Kołodziejczyk L.: On the radio-signal sent out vertically to the ground (w przygotowaniu).